

ПУБЛІКАЦІЇ

Д. І. БЛІФЕЛЬД

ДРЕВНЬОРУСЬКИЙ МОГИЛЬНИК В ЧЕРНІГОВІ

Досліджений у 1952 р. древньоруський могильник на старому кладовищі в «Берізках», як назвав його Д. Я. Самоквасов, знаходиться на північній околиці Чернігова, на лівому березі р. Стрижня.

Ще у 1908 р. Д. Я. Самоквасов налічував тут лише в межах кладовища 5 великих курганів висотою від 3,5 до 10 м і діаметром від 11 до 20 м та понад 40 курганів меншого розміру. Крім того, деяка кількість курганів, у тому числі і великих, а також сліди курганів, «крозораних під городи і зрізаних під двори», знаходились на прилеглих до кладовища садибах¹.

З півночі до старого кладовища примикає піщане підвищення з красномовною назвою «Курганье», на якому ще у 1908 р. були залишки значної групи курганів, у тому числі і великих².

Продовженням цієї групи курганів були, мабуть, 12 курганів, що знаходились на захід від урочища «Курганье», по обидва боки дороги на Холявино (тепер вул. Інтернаціональна).

Таким чином, могильник на старому кладовищі в «Берізках» був, очевидно, значних розмірів. Виходячи з плану Д. Я. Самоквасова, він займав широку площину в межах сучасних вулиць Першого Травня, Дзергинського, Водогінної та Інтернаціональної³.

Тепер від могильника збереглись незначні залишки. Основна їх частина (блізько 10 курганів) зосереджена у дворі майстерні Міськпрому по вул. Іванівській хутір, буд. № 1. Кілька курганів збереглось на навколоїніх садибах у провулку з досить характерною назвою — «Курганний» та на паралельній йому вул. Дзергинського.

За розміром кургани різні. Деякі з них ледве помітні, висотою до 0,25—0,3 м, без чіткого профілю, внаслідок чого навіть неможливо визначити їх діаметр. Взагалі, такі підвищення не завжди можна з упевненістю віднести до курганів. Вони, можливо, в деяких випадках якогось іншого походження. Значну кількість курганів становлять середні—висотою 1—1,5 м і діаметром до 10 м. Лише кілька окремих курганів висотою 2—3 м і діаметром 13—15 м можна віднести до великих.

Зовні кургани здебільшого непоганої збереженості, задерновані і, за винятком зовсім малих, мають куполоподібну форму. Навколо курганів Д. Я. Самоквасов у свій час відзначав рови з перемичками. Тепер ніяких слідів ровів на поверхні не помітно. Як показали розкопки, вони зовсім замулені.

¹ Д. Я. Самоквасов, Могильные древности северянской Черниговщины, М., 1917, стор. I.

² Д. Я. Самоквасов, Раскопки Северянских курганов в Чернигове во время XIV Археологического съезда, М., 1916, стор. I—II.

³ Б. А. Рыбаков, Древности Чернигова, МИА, № 11, М.—Л., 1949, стор. 15.

Частина курганів могильника, в тому числі два великих на старому кладовищі і всі 12 по Холявинській дорозі, була невідомо коли і ким⁴ розкопана перехресними траншеями.

Оглянувши ці розкопки у 1908 р., Д. Я. Самоквасов «прийшов до висновку, що особи, які проводили тут розкопки, не знаючи практичних прийомів визначення могильних ям під курганами і видобування побутових речей з язичницьких кострищ, своїми розкопками тільки знищили язичницькі пам'ятки, викидаючи без дослідження кострища і не докопуючись до dna могили, коли насипи покривали могильні ями, заглиблені у материкову глину, чим і пояснюється відсутність в археологічній літературі відомостей про знахідки в Чернігівських курганах»⁵.

Перші археологічні дослідження могильника були здійснені у 1908 р. Д. Я. Самоквасовим під час XIV Археологічного з'їзду спеціально для демонстрації його учасникам методики розкопок курганів. Було розкопано сім курганів, з них чотири на кладовищі — два великих і два малих і три в урочищі «Курганье» — один великий і два малих.

В останніх двох курганах виявлені поховання в ґрунтових могилах, в гробах, кістяки лежали на спині, головою на захід. При одному похованні знайдено залізний ножик, кресало, якусь залізну річ довжиною 0,5 м, можливо, наконечник списа. При другому похованні виявлено лише сліди залізного окису⁶.

В інших п'яти курганах виявлено трупоспалення на місці. Кострища дуже погано збереглись. Заслуговує на увагу лише один з курганів (№ 2), в якому виявлено парне трупоспалення з конем. Тут вдалося простижити деякі характерні деталі похованального обряду, про що мова буде далі.

У 1952 р. експедицією Інституту археології АН УРСР за участю Державного Ермітажу і Чернігівського історичного музею було розкопано 11 курганів, у тому числі майже всі середні і великі кургани, що збереглись і були доступні для розкопок (рис. 1).

Всі кургани розкопувались повністю. Середні і великі насипи скопувались по чотирьох секторах, утворених схрещеними в центрі бровками, орієнтованими за сторонами світу. Крім того, для більшої точності фіксації площа кургана додатково поділялась на метрові квадрати, позначені з півночі на південь цифрами, а із заходу на схід літерами. Всі висотні проміри велись від вершини насипу. В процесі розкопок бровки служили координатними вісями квадратної сітки, а на кожному кілку позначався рівень його по відношенню до вершини кургана. Після знесення насипу скопувались і бровки, за винятком самих кінців, які були основою для вертикальних промірів, а квадратна сітка переносилась на підошву кургана.

Малі кургани розкопувались лише двома секторами, між якими залишилась бровка, орієнтована з півночі на південь.

Нижче наводимо результати проведених розкопок по кожному кургану окремо, крім двох малих, маловиразних (курганів 2 і 3), в яких, крім пізніх поховань, нічого не виявлено.

Курган 5⁷ висотою до 1,5 м, діаметром по лінії схід—захід 10 м, по лінії північ—південь 8 м. Північна частина зрізана огорожею. Слідів рову навколо насипу не помічено. Не виявлено рову і прокопкою траншеї, бо ґрунт перекопаний пізнішими похованнями, які дуже порушили нашарування. Насип піскуватий, однорідний, але в значній мірі

⁴ Є згадка про один курган, розкопаний по Холявинській дорозі П. М. Добровольським, де знайдено поховання з конем. Див. А. Верзилів, Найдавніший побут Чернігівської околиці, зб. «Чернігів і Північне Лівобережжя», Державне видавництво України, 1928, стор. 71.

⁵ Д. Я. Самоквасов, Розкопки Северянських курганов, стор. II.

⁶ Там же, стор. 5.

⁷ Нумерація курганів відповідає загальному плану залишків могильника.

порушений п'erekопками і впускними ямами, зокрема могильними ямами минулого століття. Три таких могильні ями містилися у східній частині кургану. В насипу, головним чином в північно-західній частині, на різній глибині виявлено кілька фрагментів кераміки IX—X ст. і ряд дрібних вугільно-попільних плям без виразних слідів залишків трупоспалення.

Ніяких слідів поховання в кургані не виявлено. Зазначені вище впускні поховання не могли його безслідно знищити. Тому курган слід віднести до кенотафів.

Курган 7 невеликий, висотою до 0,35 м, профіль маловиразний з нерівномірними схилами, в південній частині схилу зовсім не помітно.

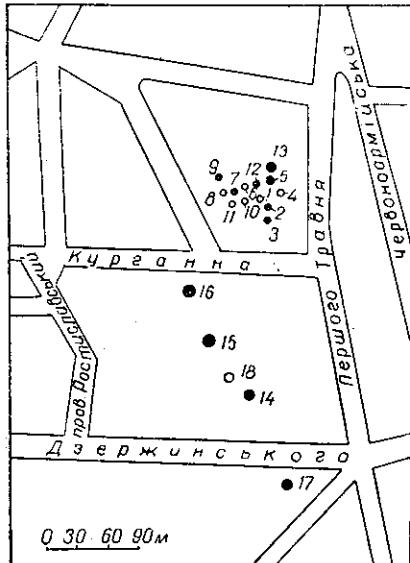

Рис. 1. План залишків курганиного могильника в «Берізках».

Чорним позначені розкопані кургани.

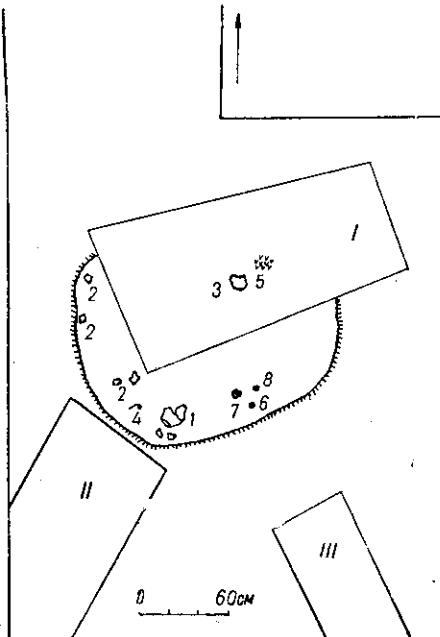

Рис. 2. Курган 7. План залишків кострища.

1 — фрагментований горщик; 2, 3 — фрагменти горщика; 4 — бронзова копусіка; 5 — скучення вугілля; 6 — намистина; 7 — бронзова підвіска; 8 — золоте кільце; I, II, III — впускні могили.

В плані курган також маловиразний, діаметром по лінії південь — північ близько 8 м, по лінії схід — захід 6 м. Насип піскуватий, прорізаний впускними похованнями.

У східній частині кургану, на глибині 0,45 м, на рівні давнього горизонту виявлені залишки трупоспалення на місці. Кострище в значній мірі знищено. Від нього лишилась тільки південно-західна частина, яка вузькою смugoю (шириною 0,1—0,7 м) оточувала впускну могильну яму, що прорізувала його на півночі. В цілому кострище, очевидно, мало в плані овальну форму (рис. 2), розміром із заходу на схід 2 м, а з півночі на південь 1,5 м. Правда, в південній частині дуже слабкий попільній прошарок простежувався трохи далі на південь.

Товщина кострища досягала 5 см. Воно складалось з невеликої кількості дрібного вугілля, попелу та перепалених кісток, серед яких були і тваринні, зокрема коня⁸.

В кострищі також виявлено невелику кількість речей. З південного краю знайдено рештки невеликого роздавленого горщика з нігтьовим

⁸ За визначення кісток складаю щиру подяку В. І. Бібиковій.

орнаментом (1, 2)⁹. Навколо горщика було помітне скупчення перепалених кісток, які, очевидно, містилися у ньому. Тут же серед перепалених кісток знайдено невеличку бронзову копоушку у вигляді трохи вигнутого стержня, надітого на колечко (4; табл. I, 9). Трохи далі

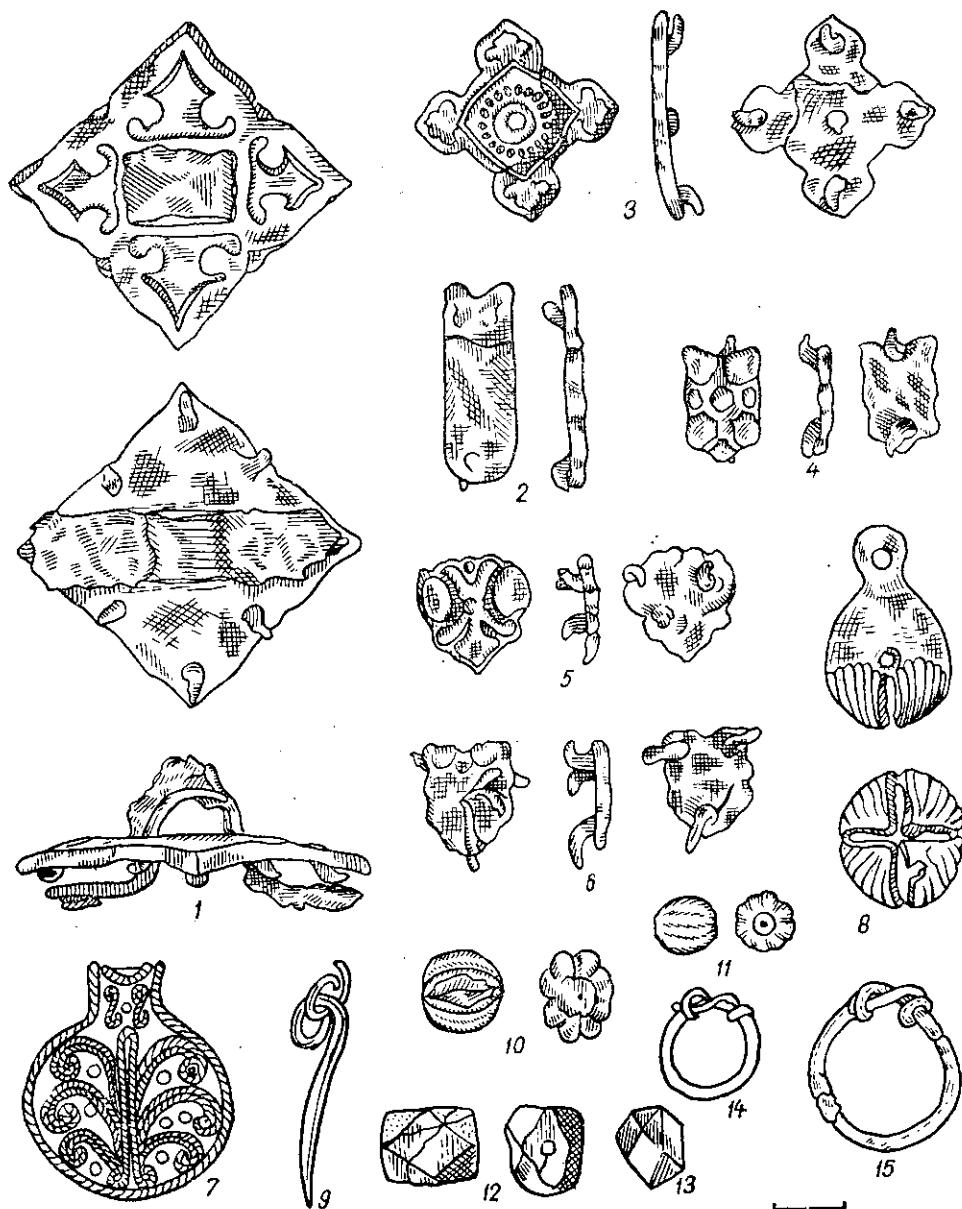

Табл. I. Прикраси з поховань.
1—6, 8, 10, 15 — курган 15; 7, 9, 11, 13, 14 — курган 7; 12 — курган 12.

на схід знайдено три намистини — одну сердолікову, багатогранну (табл. I, 13), дві скляні — реберчасту та кулясту зеленого кольору (6; табл. I, 11); срібну круглу підвіску, оздоблену філігранню (7; табл. I, 7), та золоте колечко з зав'язаними кінцями (8; табл. I, 14).

Курган 9 висотою 1 м, діаметром по лінії південь — північ 9 м, а по лінії схід — захід 10,5 м (з північного заходу насип трохи зріза-

⁹ Тут і далі цифри в дужках означають номер знахідки на плані.

ний огорожею). Прокопаним шурфом від східної поли кургана виявлено замулений рів шириною 2,5 м і глибиною 0,8 м.

Насип дуже пошкоджений (особливо в західній і південно-західній частинах) впускними могильними ямами, в тому числі і трьома цегляними склепами. В основному насип однорідний і складається з жовтуватого, а в нижній частині місцями сіруватого піску. Зверху насип покритий дерновим прошарком товщиною до 0,2 м (рис. 3).

На рівні давнього горизонту виявлено костище, в значній мірі зруйноване двома впускними похованнями. Костище містилося в південно-західній частині кургана. Воно мало досить чіткі контури і займало невелику площину трикутної форми, вершиною на захід, розміром по лінії схід — захід до 3 м, по лінії південь — північ — 1,75 м. Костище мало горбкуватий вигляд, висотою до 0,25 м з пологим схилом на захід. Складалось враження, що залишки костища були згорнуті до купи в західній частині кургана. Костище складалось із значного скуччення попелу, вугілля та перепалених кісток. Незважаючи на значну зруйнованість костища, кісток зібрано багато — 4,4 кг. Серед них були як людські, так і тваринні, з яких вдалось визначити коня, зайця, дрібного хижака, можливо куниці, а також птаха.

На самому південно-західному краї костища лежали частини двох горщиків: один (5), від якого збереглась більша частина, високий, сірого кольору, без орнаменту (табл. VI, 7); другий (6), від якого збереглась невелика частина, коричневого кольору, досить грубого виробу, з слідами вертикального згладжування на внутрішній поверхні (табл. VI, 6).

В різних частинах костища виявлено чимало скіпіліх у вогні кусків заліза та бронзи, серед яких після очистки вдалось визначити лише бронзовий гудзик з рубчиками, дві бронзові, серцевидної форми бляшки (табл. IV, 6, 7) та залізне вушко від дужки до відра (2; табл. V, 7). Крім того, в костищі знайдено кусок кремінця, очевидно до кресала.

Курган 12 висотою в середньому 1,3 м, діаметром по лінії захід — схід 10 м, по лінії північ — південь 11 м. Як встановлено розкопками, навколо кургана був рів шириною 4,5 м і глибиною 1 м.

Насип складається з жовтуватого піскуватого ґрунту, частково пошкоджений впускними похованнями, частина з яких, заглиблюючись нижче давнього горизонту, прорізала і костище, що знаходилось на лінії давнього горизонту на глибині 1,3 м від вершини.

Костище містилося, в основному, в південно-західній частині кургана. Воно не мало чітких контурів і займало значну площину, але не суцільно, а окремими скучченнями залишків трупоспалення. Крім того, костище було частково пошкоджене двома впускними похованнями, що заглиблювались нижче давнього горизонту.

Основна частіна костища (найбільше скуччення) займала площину довжиною по лінії схід — захід 2 м і ширину по лінії південь — північ 1 м із східного боку і 2 м із західного. На схід і південь від цієї основної частини костища містилися ще два скуччення, незначні як за площею, так і за насиченістю попелом, вугіллям і перепаленими кістками (рис. 4).

В костищі було багато перепалених кісток. Всього їх тут зібрано 5,45 кг. Більшість перепалених кісток (3,8 кг) зосереджена в основній частині костища. Значна їх кількість (1,65 кг) знаходилась на південний схід від основної частини костища. Тут вдалося визначити кілька уламків хребців і черепних кісток, а також шість зубів. Проте з цього неможливо судити про положення небіжчика на кострі, бо, крім перепалених кісток, ніяких залишків костища тут не виявлено. Отже, можна вважати, що перепалені кістки лежать не на своєму початковому місці, а потрапили сюди з костища. В західній стороні основної частини

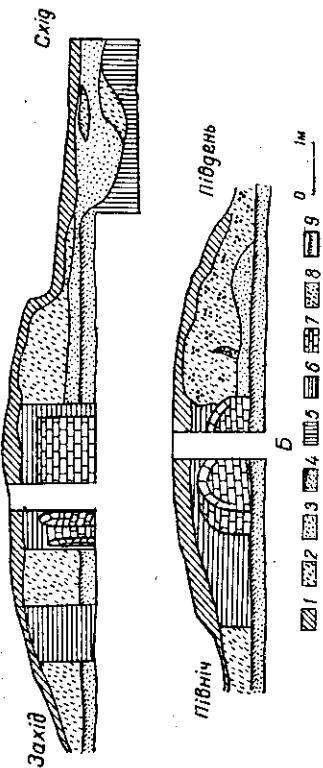
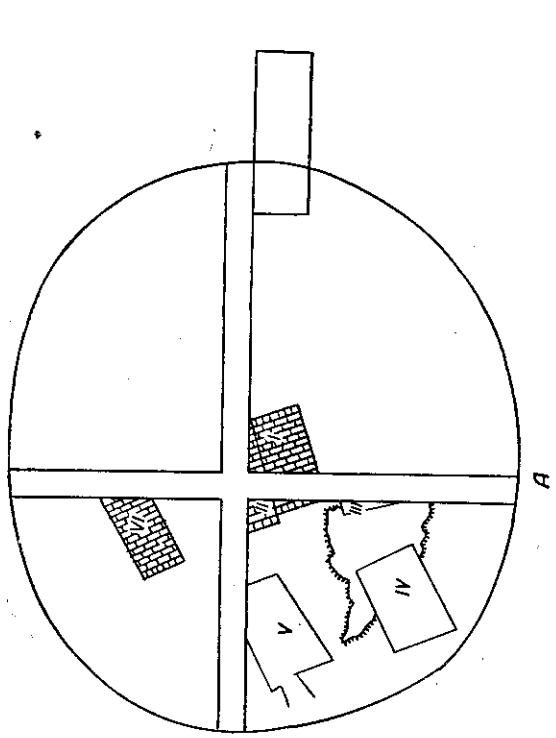
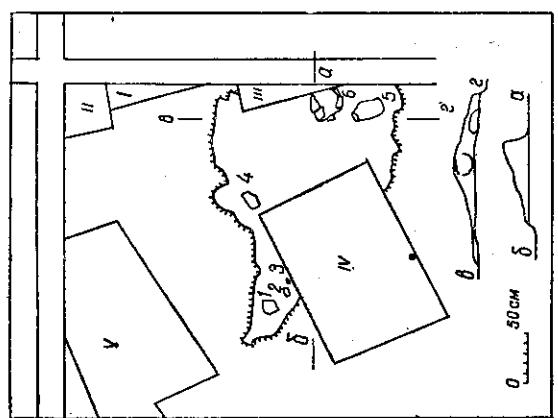

Рис. 3. Курган 9.

A — зведеній план; B — розріз; C — план та профілі костриця. Умовні позначення: I — деревний просарок; 2 — жовтий пісок; 3 — сірий пісок; 4 — поховальний грунт; 5 — матка; 6 — впуск на матку; 7 — склеп; 8 — жовтий пісок з вкраїлістами червонатої глини; 9 — межі костриця. Недророзрізи позначення: I, II, VI — скелі; III—V — впуски на матки; 1, 2, 4 — фрагменти заляз; 3 — уламки горщиць; 5 — пронизовий гудзик.

кострища серед перепалених кісток відзначались великі кістки тварин і кілька уламків ступні дрібної тварини.

Нечисленний інвентар поховання зосереджувався, в основному, у південному кінці основної частини кострища на невеликій площині розміром близько 1×1 м. Тут знайдено: сердолікову багатогранну намистину (14; табл. I, 12), дві залізні трикутні підковки з шипами (11, 20;

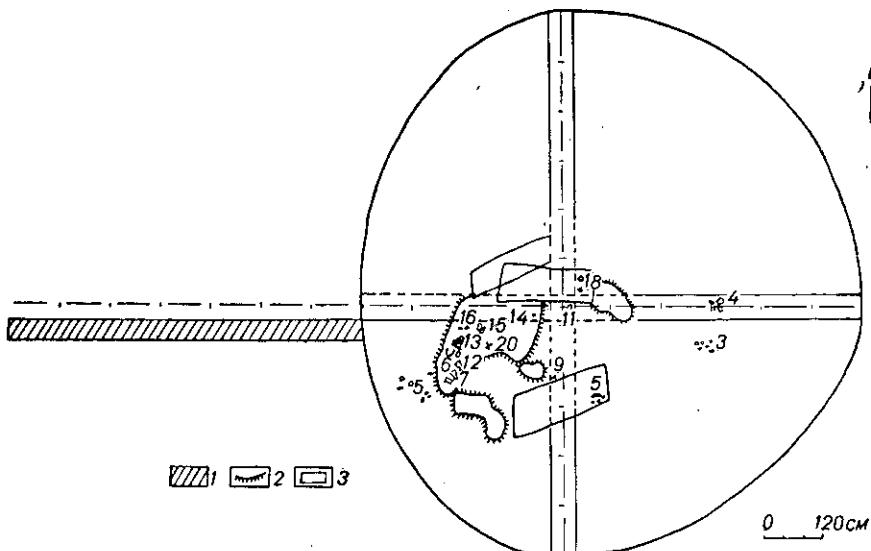

Рис. 4. Курган 12. Зведеній план.

Умовні позначення: 1 — траншея; 2 — межі кострища; 3 — впускні могили. Цифрові позначення: 3—7, 13 — фрагменти кераміки; 9 — зализна шпора (?); 11, 20 — залізні трикутники з шипами; 12 — залізне вушко від відра; 14 — сердолікова намистина; 15, 16 — тваринні кістки.

табл. II, 5), велику морську черепашку. В різних частинах кострища зустрінуті уламки заліза, серед яких було вушко від відра (12; табл. II, 3) і якийсь предмет, схожий на шпору (9; табл. II, 1).

Крім переліченого, виявлено уламки кераміки, в основному від двох звичайних для того часу горщиків. Один невеличкий, без орнаменту, зберігся майже повністю; другий більшого розміру, з хвилястим орнаментом, зберігся лише частково. Фрагменти кераміки були розкидані на значній площині. Отже, слід вважати, що посудини були навмисно розбиті і розкидані по кострищі.

Курган 13. Насип обрізаний з усіх боків так, що від нього лишилася лише частина висотою до 1,75 м і розміром з півночі на південь 2,9 м, а із заходу на схід 5,8 м. Площа навколо дуже нерівна, місцями трохи підвищена за рахунок розсунутого насипу. Судячи з розміру виявленого кострища, що значно виходило за межі уцілілої частини насипу, можна твердити, що курган був досить великий. Насип розкопано двома секторами — східним та західним, між якими залишилась бровка шириною 0,5 м. Структура насипу була неоднорідна. Зверху — одернований прошарок, що місцями досягав товщини 0,4 м. Далі перемежалися прошарки сіруватого та жовтуватого піску з вкраплинами та прожилками червонуватої глини.

В кургані виявлено п'ять впускних поховань, три з яких знаходились в уцілілій частині насипу, а два проходили нижче підошви насипу і в значній мірі зруйнували східну частину кострища.

Кострище виявлено на глибині 1,7—1,75 м від вершини кургана, на рівні давньої поверхні. Воно займало велику площину, розміром близько $5,5 \times 5,5$ м. Кострище являє собою значне сккупчення попелу, вугілля і

перепалених кісток. До краю прошарок кострища поступово сходить яківцем. Найбільша насиченість кострища виявилась в східній і південно-східній частині, де товщина його досягала 0,2 м і відзначалось найбільше скупчения великих уламків вугілля та деревини (рис. 5, 6).

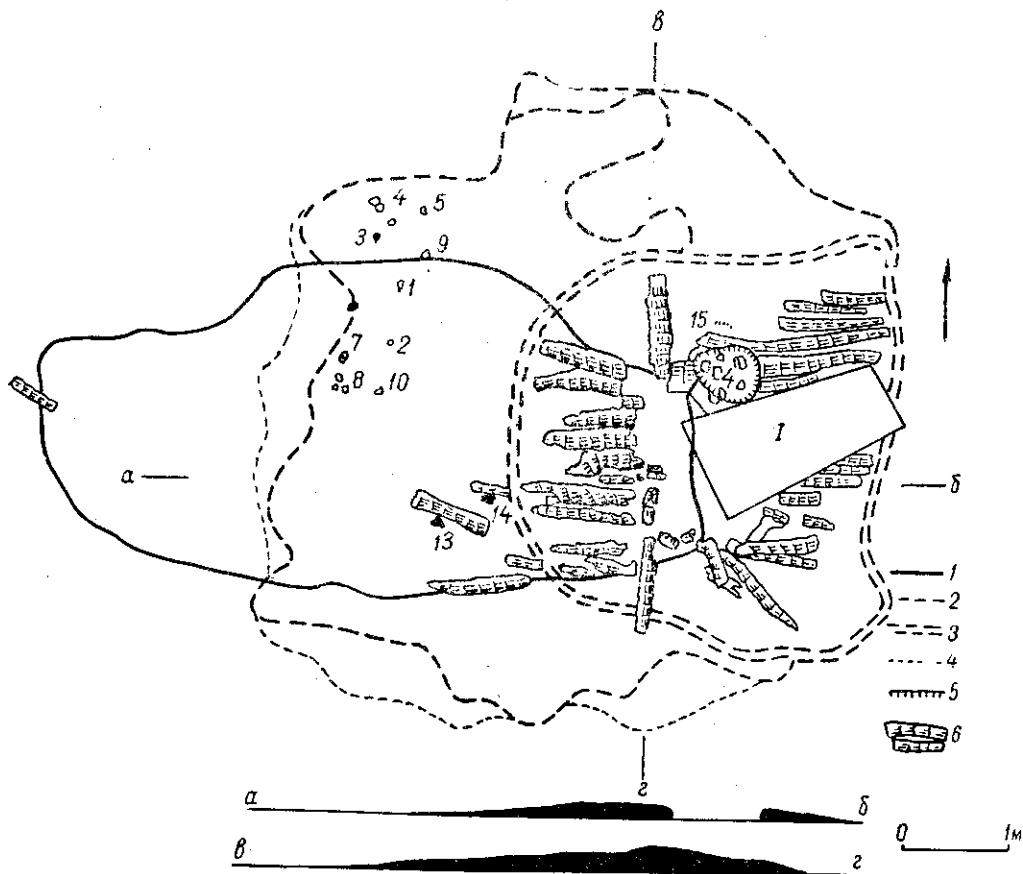

Рис. 5. Курган 13. Зведеній план та профілі.

Умовні позначення: 1 — залишки насипу; 2 — загальні межі кострища; 3 — межі найбільш підвищеної частини кострища; 4 — сліди обпаленого ґрунту; 5 — ямка в костриці; 6 — обгоріла дерево. Цифрові позначення: 1 — впускна могильна яма; 1—3 — бронзові гудзики; 4, 5 — фрагменти кераміки; 6 — бронзовий дзвіночок; 7 — зализна пряжка; 9 — уламки кістяного гребінця; 13 — вушка від відра; 14 — обгоріла тваринна кістка; 15 — зуби.

Після остаточної розчистки і розбирання кострища в його основі на давньому горизонті виявлено обгорілі деревини, що лежали в такому порядку. Посередині знаходилися деревини по лінії південь—північ. Від них збереглись два великих уламки довжиною 0,85 і 0,9 м, товщиною 0,15 і 0,2 м; один з півдня, а другий з півночі на відстані 1,3 м від першого. Між ними простежувались великі куски вугілля, що лежали в одну лінію і в одному напрямку з деревиною, внаслідок чого це все можна вважати рештками однієї великої деревини довжиною понад 3 м.

До цієї центральної деревини з обох боків із заходу і сходу примикали деревини, розташовані поздовжньо в напрямку схід — захід. Майже всі деревини лежали в один ряд, впритул одна до одної, утворюючи ніби суцільний поміст, що складався з двох частин — західної і східної. Від західної частини помосту збереглось 11 чи 12 деревин товщиною від 0,05 до 0,2 м і довжиною в середньому 0,7—0,8 м. Лише один уламок має довжину 0,2, а інший — 1,3 м. Остання з півдня деревина довжиною 0,9 м лежить на відстані 1 м від центральної. Уламок

ще однієї деревини, місце якої було, очевидно, між третьою і четвертою деревинами з півдня, лежав трохи остроронь від помосту, на відстані 1,5 м від центральної деревини і в трохи іншому напрямку, з незначним уклоном по лінії південь—північ. Нарешті, один уламок деревини був знайдений поза межами кострища на відстані 5,5 м від центральної деревини. Східна частина помосту збереглась значно гірше. Вона зруйнована впускним похованням, яке утворило пролом у помості пло-

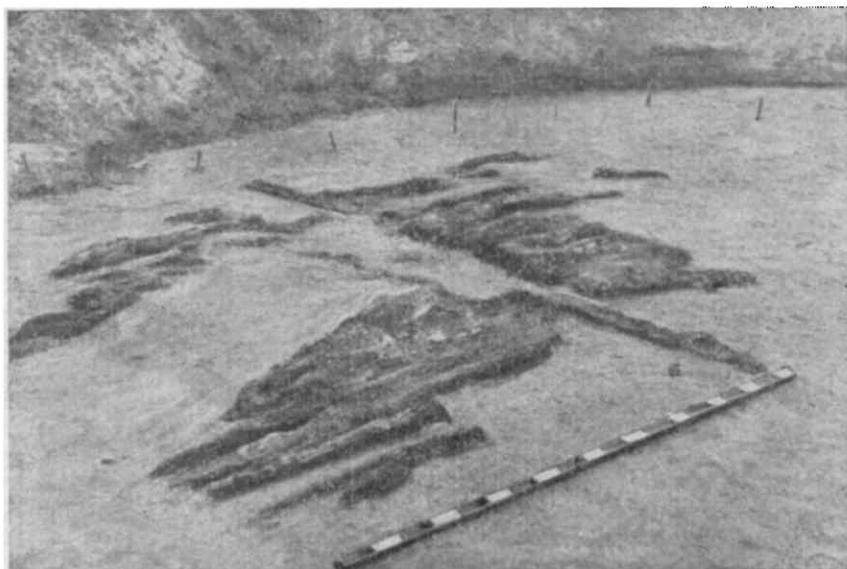

Рис. 6. Курган 13. Нижній горизонт кострища.

щею $2 \times 0,8$ м і ніби розрізalo його на дві половини. Північна половина складалася з решток семи деревин довжиною від 0,3 до 1,8 м, південна — також з решток семи деревин довжиною від 0,15 до 0,5 м. Зберігся лише один уламок довжиною 1 м. Два уламки деревини довжиною 0,6 і 0,9 м на самому південному кінці цієї частини помосту частково лежали на поздовжніх колодах і в трохи іншому напрямку, з уклоном по лінії південь — північ.

Розмір усього помосту такий: довжина із заходу на схід, включаючи найдовші деревини, близько 3,5 м, а ширина з півночі на південь, рахуючи з північного краю східної частини помосту, що виступає на 0,5 м порівняно з північним краєм західної частини, 2,3 м. Кінці центральної деревини трохи виступають за ширину помосту.

Поміст був покритий залишками трупоспалення — значною кількістю вугілля, попелу, перепалених кісток, яких зібрано близько 4,5 кг. Серед перепалених кісток були людські і тваринні, з яких вдалося визначити кістки коня і собаки.

Тваринні кістки, перемішані з людськими, містилися, головним чином, у південно-східній частині кострища, на дуже незначній площині. В північно-західній частині кострища перепалених кісток було значно менше. Здебільшого це були людські кістки. Окремо слід відзначити серед перепалених людських кісток зуби. Два з них містилися у західній частині кострища, але на значній відстані один від одного, а дев'ять у східній частині кострища (15). Останні, слід вважати, лежали не на своєму початковому місці. Поблизу містилась виїмка, в якій знайдено уламки горщика. Очевидно, у цю ямку був поставлений горщик, в який насыпали частину людських кісток, зокрема черепних.

Отже, з усього наведеного можна зробити висновок, що спалений тут небіжчик лежав у північній частині кострища, очевидно, головою на захід, можливо, з відхиленням на південь. Разом з ним були спалені кінь, собака, а також, можливо, й інші тварини, що лежали в південно-східній частині кострища.

Речей було небагато. Всі вони зосереджувались у західній частині кострища. З самого заходу знаходились три бронзових гудзики, розміщені ланцюжком з півночі на південь на рівній відстані один від одного (1—3). Поблизу знайдений бронзовий дзвіночок (5), уламки кістяного гребінця (9) та дві деформовані скіпілі залізні пряжки (7). Ще далі на південь окремо лежали дрібні уламки заліза, серед яких були вушко і скобочка від дерев'яного відра (13; табл. V, 5, 9). Крім того, в західній частині кострища виявлені дрібні уламки заліза, бронзові зливки і кілька фрагментів кераміки звичайного для курганів типу.

Курган 14 (розташований на садибі № 13, по вул. Дзержинського) висотою 1,6 м, діаметром по лінії північ—південь 9,2 м, по лінії схід—захід (насип трохи зрізаний із західної сторони) 8,8 м. Навколо насипу розкопками виявлено зовсім замуленій рів шириною до 5 м і глибиною 0,8 м. На вершині насипу помітна западина, на місці якої виявлена сміттєва яма глибиною до 1,2 м. Насип пісковатий, місцями з вкраплинами червонуватої глини.

Ніяких слідів поховання в кургані не виявлено. Згадана вище сміттєва яма навряд чи змогла б повністю знищити поховання, навіть коли воно було б в насипу. Найімовірніше, курган слід вважати кенотафом.

Курган 15 (розташований на садибі № 14, по Курганному проулку, суміжній з попередньою) — один з найбільших курганів, що збереглись від могильника. Висота його понад 3 м, діаметр із заходу на схід 14 м, з півночі на південь 15 м. Але курган був, безумовно, більшим, бо насип по краю явно обрізаний, а рів шириною понад 6 м і глибиною до 1,2 м, виявлений траншеєю, прокопаною з південної боку кургана, у продовженні бровки (з інших боків це зробити було неможливо), починається на відстані 2 м від полі кургана.

Курган зовні досить добре зберігся. Лише в південній полі кургана була яма зовсім недавнього часу, діаметром близько 4 м, яка не доходила до його підошви. В центрі насипу була ще одна ямка розміром $0,4 \times 0,4$ м і глибиною 0,5 м.

Курган розкопаний повністю по чотирьох секторах. Насип скопувався частинами, починаючи з краю і поступово просуваючись до центру. Такий спосіб розкопок давав додаткові (до основних бровок) вертикальні розтини насипу, що розширювало можливості для спостереження його структури.

Насип зверху покритий тонким, товщиною 0,05—0,1 м, шаром гумусованого піску, а місцями дерном. Далі, біля вершини насипу у східній частині, залягає невеликий прошарок жовтувато-сіруватого піску, товщина якого в центрі доходить до 0,2—0,3 м. Нижче розташований жовтуватий впереміжку з сіруватим пісок з вкраплинами, прожилками і навіть лінзами темно-коричневої або червонуватої глини. Цей прошарок займає всю центральну частину насипу і доходить до самого низу; товщина його досягає 2,5 м. По краю на підошві залягає прошарок сіруватого піску, що утворює замкнute валоподібне кільце висотою до 1 м. Ця частина насипу не покриває кострище, а місцями зачіпає лише його край, власне тільки трохи обпалений ґрунт. Матеріал прошарку становить верхній шар ґрунту навколоїшньої місцевості і цілком відповідає характеру цього ґрунту (рис. 7).

Під насипом, на рівні давньої поверхні, виявлено залишки трупоспалення на місці. Кострище знаходилось майже в центрі. Воно не мало чітких меж і займало значну площину (блізько 7 м по лінії схід—захід і 6 м по лінії південь—північ).

Кострище являло собою велике скучення попелу, вугілля, обгорілих деревин та перепалених кісток. Особливо насиченим воно було в центральній частині, де мало вигляд горбовини без чітких обрисів, площею 4 м із заходу на схід та висотою понад 0,2 м, що поступово до краю набирало вигляду тонкого прошарку, переходячи в трохи обпалений ґрунт, і, нарешті, сходило нанівець.

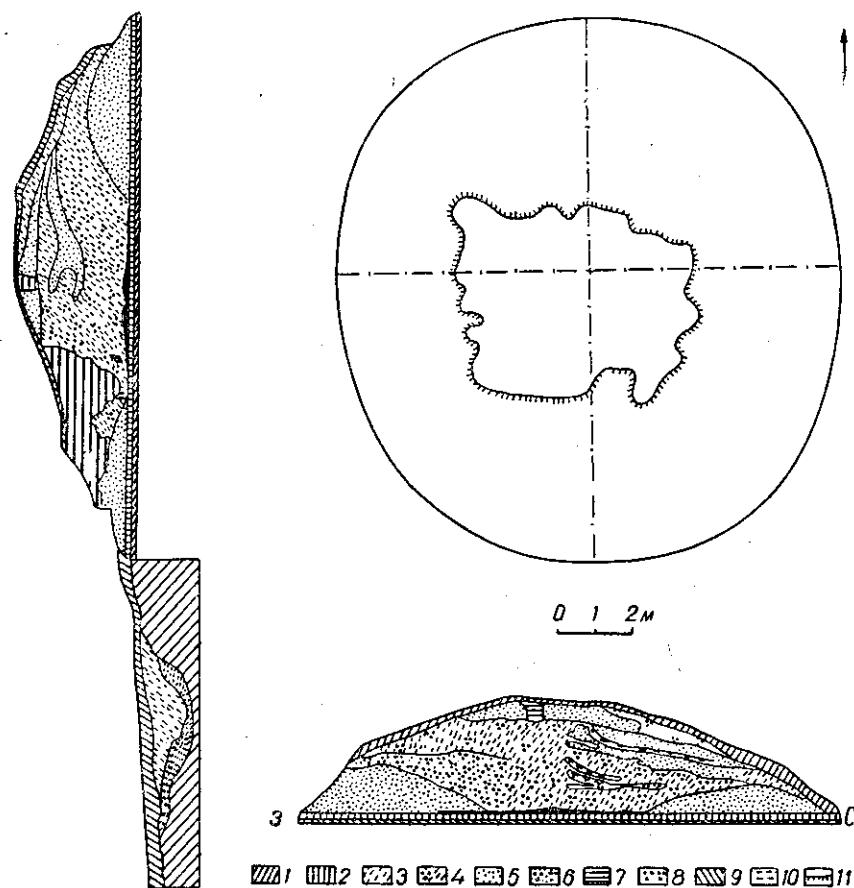

Рис. 7. Курган 15. План та розрізи.

1 — дерновий прошарок; 2 — поховальний ґрунт; 3 — жовтий пісок; 4 — жовтий пісок з вкрапленнями червонуватої глини; 5 — сірий пісок; 6 — сірий пісок з вкрапленнями червонуватої глини; 7 — покідъкова яма; 8 — прошарки червонуватої глини; 9 — материк; 10 — гумусований пісок; 11 — межі кострища.

Біля самого центра кострище було вибране до самого ґрунту, і в утворену таким чином яму поставлено горщик, наповнений перепаленими кістками (1). Горщик не мав жодних слідів повторного обпалення. На південь від горщика, з самого верху кострища, відзначено багато великих кусків вугілля, викинутих з ями, вибраної в кострищі, очевидно, після того, як воно уже погасло й охололо.

В центральній частині кострища, на місці зазначеного горбкуватості, під шаром попелу, вугілля і перепалених кісток виявлено скучення обгорілих деревин, що становили основу кострища або частину якоїсь поховальної споруди, в якій відбувалось трупоспалення.

Тут вдалося простежити близько восьми деревин, що лежали в поздовжньому напрямку по лінії схід—захід. Уламки деревин різні за розміром: товщиною від 0,1 до 0,2 м і довжиною від 0,4 до 2 м. Деревини лежали в один ряд, місцями щільно, місцями на відстані 0,1—0,15 м

одна від одної. В середній частині кострища деревини були частково зруйновані згаданою вище ямкою для горщика з перепаленими кістками. Виходячи з наявних уламків обгорілих деревин, можна твердити, що вони являли собою дерев'яний поміст довжиною (по лінії схід—захід) понад 2 м і ширину (по лінії північ—південь) понад 1,5 м.

Зазначений поміст являв собою лише частину поховальної споруди. Крім деревин помосту, виявлено чимало деревин, їх уламків та жердин, що займали зовсім відмінне від попередніх положення (рис. 8, 9).

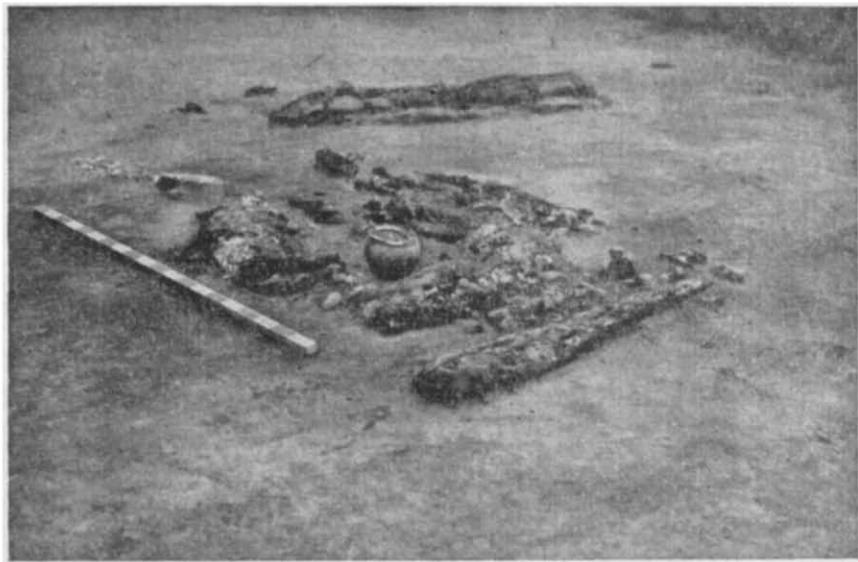

Рис. 8. Курган 15. Нижній горизонт кострища.

По західному краю помосту, вище його, майже поверх кострища, лежали уламки двох деревин у поперечному до помосту напрямку (з півночі на південь); один товщиною 0,1—0,25 м і довжиною 0,85 м, другий товщиною в південному кінці 0,1 м, в північному — 0,25 м і довжиною 1,3 м. Ще одна велика деревина товщиною 0,2—0,3 м і довжиною 2 м лежала у південно-східному кутку помосту також у поперечному з півночі на південь з невеликим відхиленням по лінії схід—захід.

На схід від цієї деревини лежало кілька уламків жердин або деревин товщиною 0,05—0,15 м і довжиною до 0,5 м. Крім того, уламки жердин товщиною до 0,1 м і довжиною 0,5—0,8 м знайдені поза межами загального їх скупчення у напрямку на північний схід—південний захід і в меншій кількості — на північ і захід.

Всі ці уламки обгорілих жердин та деревин становлять залишки поховальної споруди, до спроби відтворення якої звернемось пізніше.

В костриці знайдено велику кількість перепалених кісток — близько 15 кг. В основному вони зосереджувались у підвищенні частині кострища — на помості, переважно в його північній і центральній частині. З південного краю помосту кісток було небагато — понад 0,5 кг.

Деякі перепалені кістки зберегли свою форму і в якійсь мірі їх можна було визначити. В північно-східній частині кострища виявлено уламок хребця, уламок тазової кістки, уламок верхньої частини стегнової кістки з прикипілими бронзовими бляшками від сумки (60), а трохи далі на схід — дві голівки трубчастих кісток на відстані 15 см одна від одної, уламок великої трубчастої кістки, очевидно ноги, і дві фаланги пальців.

У південно-східній частині кострища за межами підвищеної частини виявлено кілька уламків черепних кісток, перепалені зуби, а трохи далі на захід — дві голівки порівняно тонких трубчастих кісток на відстані 25 см одна від одної. Обидві, можливо, належать до кісток рук.

З тваринних кісток можна відзначити кістки коня, один хребець якого лежав майже в центрі, на самому верху кострища. У північно-східному кутку підвищеної частини кострища скучувались перепалені кістки дрібної тварини (можливо, барана), і тут же поблизу були дрібні пташині кістки. Останні виявлені ї в центральній частині кострища. Серед пташиних кісток були також і пазурі, можливо, півнів.

Старанна розчистка і розбирання кострища дали можливість дістати деякі цікаві спостереження щодо топографії знахідок, розміщення окремих видів інвентаря.

З решток одягу знайдено лише 17 бронзових гудзиків. Вони виявлені в різних місцях майже по всьому кострищу, тому не дають певних вказівок щодо місця їх на одягу або положення небіжчика.

Східна частина кострища відзначалась знахідками речей чоловічої приналежності.

В північно-східному краї кострища знайдено залізну кінцівку стріли (4; табл. II, 12). Серед перепалених кісток у східній частині кострища виявлені обкладки лука (табл. III, 12), в тому числі два уламки з вирізом для тятиви від двох кінців з протилежних боків, що свідчить про те, що таких обкладок було чотири.

До речей чоловічої приналежності слід віднести рештки сумки у вигляді бронзового окуття (табл. I, 1—6), яке складалось з ромбовидної бляшки, оздобленої по кутах стилізованим рослинним орнаментом, із залізою скобкою у прорізі, чотирьох хрестовидних бляшок, 12 невеличких бляшок, а також вузького наконечника до ремінчика.

Всі зазначені частини бронзового окуття сумки містились майже в центральній частині кострища, на невеликій площині з північного краю дерев'яного помосту. Причому ромбовидну бляшку разом з наконечником ремінчика знайдено прикипілими до верхньої частини стегнової кістки (60).

У цій же частині кострища, з південного краю помосту виявлено ряд речей, а саме: залізний ножик (зберігся не цілком) та уламки бронзового окуття футляра до нього (82, 83; табл. II, 8, 9), бронзове кільце з зав'язаними кінцями (57; табл. I, 15), бронзовий гудзик з рубчиками, дві скляні намистини — одна маленька, друга реберчаста, безколірна (42, 40; табл. I, 10), уламки тонкого кістяного гребінця (27; табл. III, 7), точильний брускік із рожевого шифера з бронзовим вушком (70; табл. II, 6) та фрагменти невеличкої залізної пряжки.

Більшість перелічених речей відноситься до предметів особистого використання і, можливо, містилась, як звичайно, в сумці, окуття якої знайдено на значній відстані від них. Останнє можна пояснити тим, що ці речі були закинуті сюди разом з кусками вугілля при вигрібанні в кострищі ями для горщика з перепаленими кістками.

В такому разі зазначені речі можна було б визначити як інвентар чоловічого поховання. Проте не виключено, що частина цих речей могла належати до інвентаря жіночого поховання. На це вказують знайдені тут дві намистини і бронзове кільце. Правда, останнє могло служити і для привішування ножа. Взагалі ж виразних ознак поховання жінки немає.

Крім всього переліченого, у цій частині кострища знайдено велику залізну прямоокутну пряжку від підпруги (47; табл. II, 4) та масивне залізне кільце (табл. II, 7).

Знахідки у західній частині кострища мали інший характер. Тут зосереджувалась більшість фрагментів залізних речей. Серед них, насамперед, слід відзначити уламки вуздечки у вигляді двох кілець (32,

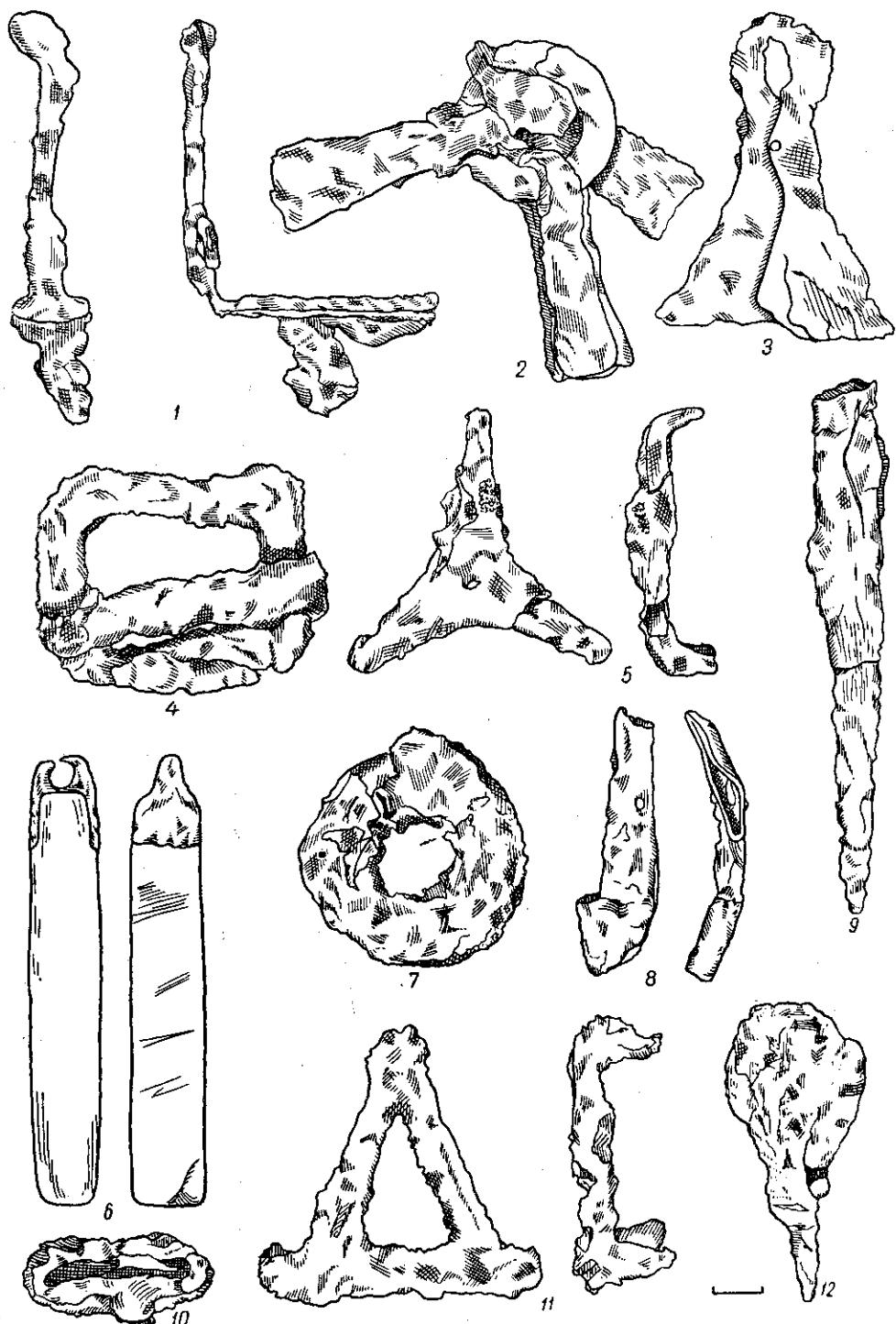

Табл. II. Речі з поховань.

1, 3, 5 — курган 12; 2, 4, 6—12 — курган 15.

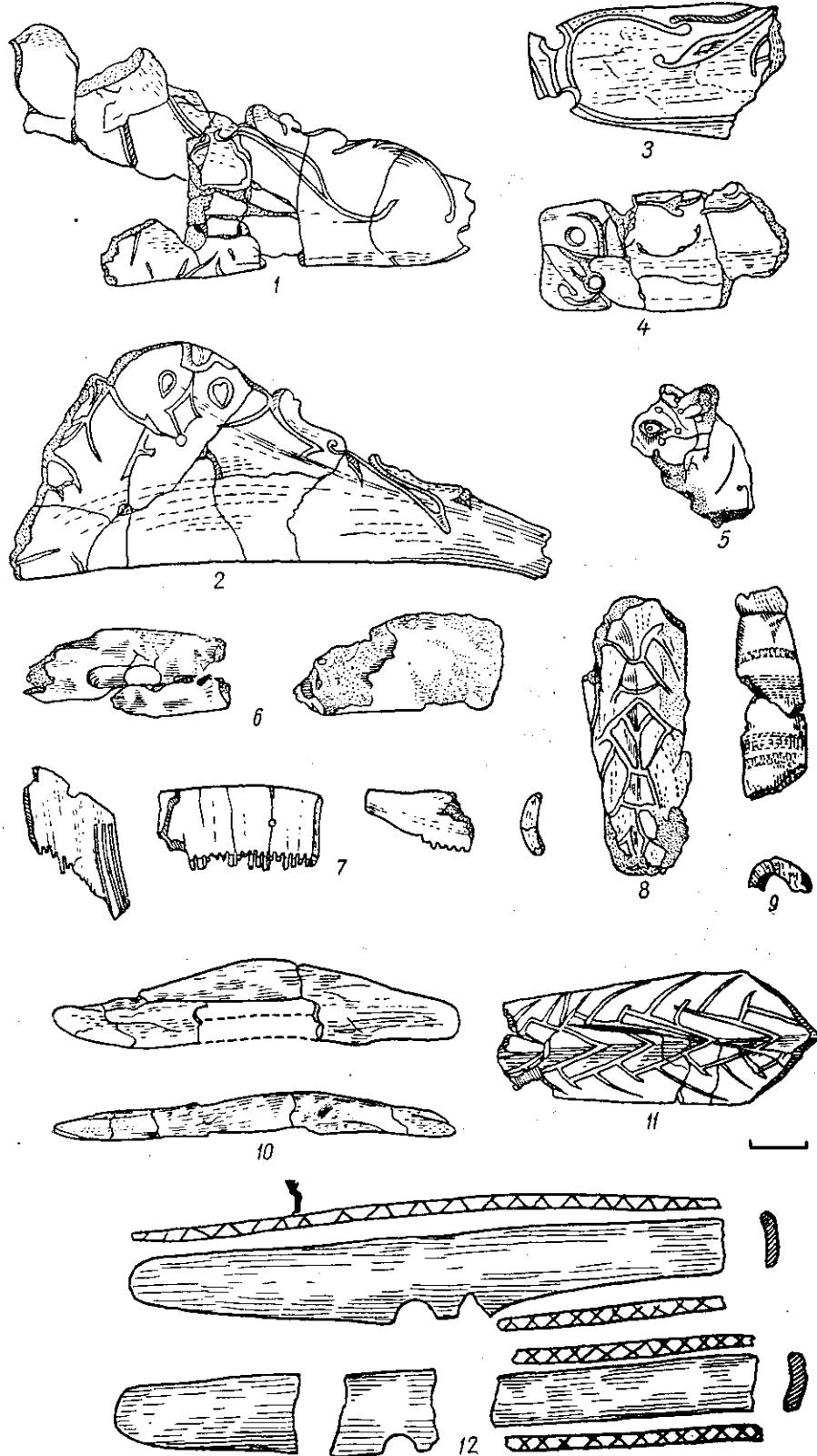

Табл. III. Кістяні вироби з кургана 15.

67; табл. II, 2), дві підковки — одна у вигляді грикутника з шипами і друга у вигляді обойми з шипом (68; табл. II, 10, 11). Невеличкий циліндрик (довжина 3 см, діаметр 2,5 см) з рештками бронзової обкладки нагадує корпус циліндричного замка. Тут же знайдено два бронзових дзвіночки з хрестовидною проріззю і рубчиками, третій такий же виявлено в північно-східній частині далеко за межами кострища (табл. I, 8). Крім того, у північно-західному краї кострища, на помості знайдені розкидані на досить значній площині уламки двох невеличих глиняних горщиків. Один горщик широкий з нігтьовим орнаментом і другий майже такого ж розміру, але більш опуклобокий з лінійним орнаментом у верхній частині.

Нарешті, слід відзначити значну кількість кістяних виробів, вірніше їх уламків, які виявлено у процесі камерального розбирання перепалених кісток з північної і центральної частин кострища. Здебільшого — це пластинки з врізним орнаментом. Тут, зокрема, виділяються уламки двох пластин, які за аналогією з Шестовицькими знахідками, безперечно, служили прикрасою луки сідла (табл. III, 1, 2). До цих же пластин належать, очевидно, ще два уламки, оздоблені у вказаному стилі (табл. III, 3, 4). Два інших уламки належать, очевидно, до якихось інших оздоблень (табл. III, 8, 11). Кілька уламків цаближено циліндричної форми походять, очевидно, від якоїсь однієї невизначеної речі. Можливо, що до цього ж виробу належить і кістяне скульптурне зображення голови якоїсь стилізованої тварини (табл. III, 5, 9). Крім того, знайдено кістяний виріб коромисловидної форми з поздовжньою проріззю (табл. III, 10).

З усіх перелічених вище речей та їх уламків слід особливо відзначити речі кінської збрui (вуздечка, пряжка, дзвіночки, оздоблення, луки, сідла), знайдені здебільшого в західній і північній частинах кострища. Саме тут зосереджена більшість перепалених кісток (до 10 кг), частина з яких, безперечно, належала коневі.

Таким чином, на кострищі кургана було спалено чоловіка (можливо і жінку) разом з конем, який лежав у північно-західній частині кострища головою, мабуть, на захід.

Курган 16 (розташований на садибі, суміжній з попередньою). Насип майже куполоподібної форми, трохи обрізаний по краю, висотою до 2 м, діаметром 11 м. На кургані росло кілька дерев, тому деяка частина його насипу з північного і північно-східного краю лишилась нерозкопаною.

Насип задернований, під дерном залягає тонкий шар гумосованого пісковатого ґрунту товщиною до 0,2 м, далі до самого низу — жовтуватий пісок з вкраплинами і прожилками червонуватої глини. На підшві кургана, по краю залягає сірий пісок, що утворює замкнуте валоподібне кільце шириною до 4 м і висотою до 0,5 м з пологим схилом до центра насипу. Насип з сірого піску, що становить верхній прошарок ґрунту, покривав значну частину кострища.

В центрі кургана простежена майже кругла в плані яма діаметром близько 1 м, яка починалась відразу ж під дерном і доходила до глибини 1,8 м, але кострища не порушила. Яма, судячи із знахідок в її заповненні, зовсім недавнього походження.

Під насипом, на рівні давньої поверхні (площа нерівна, з нахилом на південний схід) виявлено велике кострище. Воно містилось, в основному, у південній частині кургана і займало значну площину близько 5 м із заходу на схід і 4 м з півночі на південь (рис. 10).

Кострище складалось з попелу, вугілля та перепалених кісток. З краю воно становило тонкий прошарок, який покривав значно обплелений ґрунт. Майже в центрі кострище мало вигляд горбка висотою 0,25 м. Тут зосереджено більшість перепалених кісток, великі куски ву-

гілля і досить великі обпалені деревини, в розміщенні яких вдалося простежити таке. На рівні давнього горизонту в основі підвищеної частини кострища лежали рештки семи обгорілих деревин товщиною 0,05—0,15 м і довжиною 0,7—1 м. Вони лежали в один горизонтальний ряд з півночі на південь і були орієнтовані в поздовжньому напрямку

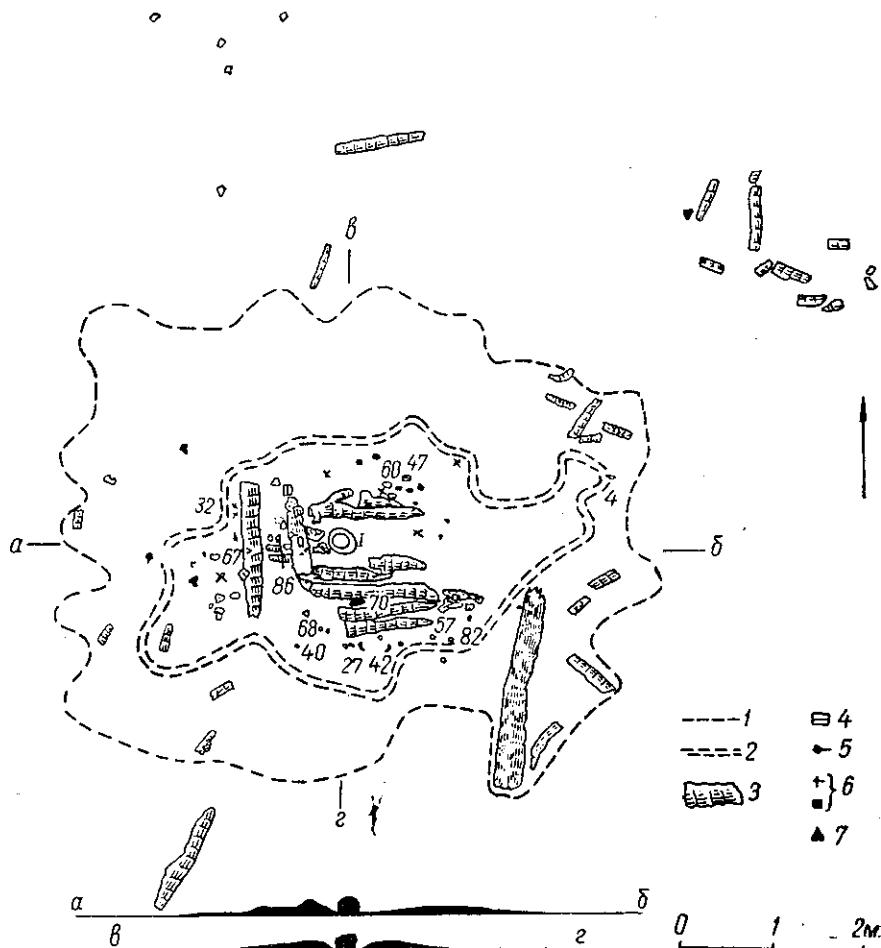

Рис. 9. Курган 15. План та профілі кострища.

Умовні позначення: 1 — межі кострища; 2 — підвищена частина кострища; 3 — обуглене дерево; 4 — фрагменти кераміки; 5 — бронзовий гудзик; 6 — бронзові бляшки; 7 — бронзовий дзвіночок. Цифрові позначення: 1 — горщик; 4, 86 — наконечники стріл; 27 — фрагменти гребінця; 32, 67 — рештки вузdeчок; 40, 42 — намистини; 47 — залізна пряжка; 57 — срібне кільце; 60 — ромбовидна бляха від сумки; 68 — залізний трикутник з шипами; 70 — точильний бруск; 82 — залізний ножик.

по лінії схід — захід. Всі деревини, хоч місцями і не лежали щільно одна до одної, утворювали ніби поміст шириною в поперечному напрямку — з півночі на південь 1,2 м, а із заходу на схід трохи меншою або такою ж (рис. 11).

Вище цього ряду деревин у товщі скучення попелу, вугілля і перепалених кісток, а також зверху кострища простежено ряд дрібних уламків деревин або великих кусків вугілля, що лежали у різних напрямках. Найбільші з них лежали у поперечному до нижнього ряду напрямку, збоку деревин.

Наведені дані про розміщення обгорілих деревин не дають достатніх підстав для визначення будови кострища чи споруди, в якій про-

водилось трупоспалення. На перший погляд наявність нижнього ряду деревин, їх уламків, що лежать зверху у поперечному напрямку, може бути доказом штабельної будови похованального кострища. Але проти цього є ряд заперечень. По-перше, деревини нижнього ряду здебільшого лежать на відстані близько 5 см одна від одної, тільки у двох випад-

Рис. 10. Курган 16. План та профілі кострища.

Умовні позначення: 1 — межі кострища; 2 — підвищена частина кострища; 3 — ямка в кострищі; 4 — фрагменти кераміки; 5 — бронзові бляшки; 6 — бронзовий гудзик; 7 — оббурглене дерево. Цифрові позначення: 13, 14, 29 — кістяні речі; 15 — фрагменти гребінця; 24, 31, 32 — намистини; 33 — бронзове кільце; 35 — наконечник стріли; 37, 62, 64 — залізне окуття сагайда; 38 — овальне бронзове кільце; 42 — ромбовидна бляха від сумки; 63 — кресало.

ках на відстані 0,1 м. Якщо врахувати обгорілість деревин, то можна припустити, що нижній ряд їх був укладений впритул і становив ніби поміст, що не характерно для штабельної будови. Далі, верхні деревини, що розташувались, в основному, у поперечному до нижнього ряду напрямку, лежали не безпосередньо на нижніх деревинах, а за їх межами збоку або значно вище, бо між ними залягав товстий прошарок попелу, вугілля і перепалених кісток. Особливо показова у цьому відношенні деревина з південного краю підвищеної частини кострища, під

якою лежав кістяк собаки (про це мова йтиме нижче). Кістки, що лежали безпосередньо під цією деревиною, зовсім не обгорілі. Незначне обпалення кісток собаки свідчить про те, що вона була покладена на кострище, коли воно вже догоряло.

Отже, на наш погляд, розміщення решток обгорілих деревин не свідчить про штабельну будову похованального кострища. Слід вважати,

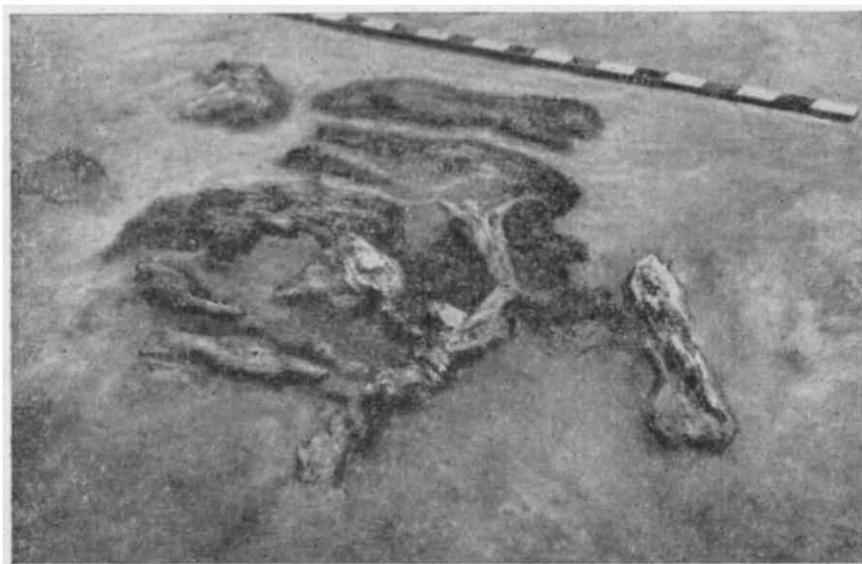

Рис. 11. Курган 15. Нижній горизонт кострища.

що це, як і в попередньому кургані, рештки якоїсь похованальної споруди.

В костриці знайдені перепалені людські і тваринні кістки (3 кг.). Людські кістки містились у південній і південно-західній, головним чином у підвищенні частині кострища. При цьому в самому західному кінці кострища знайдено кілька зубів.

Перепалені кістки тварин зосереджувались, головним чином, у північній та східній частинах кострища. Більшість з них становлять кістки коня. В східній частині були також кістки бика, свині і птаха. Кістки птаха (курка?) знайдені і в самому південно-західному кінці кострища.

Особливо слід відзначити вже згаданий кістяк собаки, що знаходився у самому південно-східному кінці підвищеної частини кострища (поверх його). Кістяк у повному анатомічному порядку лежав на правому боці ногами на схід, голова була так сильно закинута назад, що весь хребет вигнувся дугою. Задня частина лежала вище передньої, кістки таза знаходились майже зверху кострища. Кістки собаки, як уже зазначалось, обгоріли слабо і нерівномірно. Трохи сильніше обпалені кістки черепа, шийні хребці і ребра. Решта кісток майже не обгоріла (рис. 12).

В костриці знайдено чимало знахідок. З решток одягу тут було шість бронзових гудзиків з рубчиками (табл. IV, 15). Всі вони лежали в самому західному кінці кострища, майже в одну лінію, з півночі на південь. Далі слід відзначити бронзові поясні бляшки. Серед них було 11 великих серцевидних бляшок з кулястою порожниною в центрі, оздоблених рослинним орнаментом (табл. IV, 13); 43 овальні бляшки з срібною інкрустацією і мідною ромбовидною вставкою в центрі (табл. IV, 9); чотири невеликі бляшки у формі стилізованого трилисника з срібною інкрустацією і мідною вставкою всередині (табл. IV, 4, 5);

три бронзових поясних наконечники з срібною інкрустацією (табл. IV, 2, 10); три маленькі серцевидні бляшки, оздоблені трилисником всередині, відмінного від попередніх стилю (табл. IV, 3). Близько половини цих бляшок лежало компактно вузькою смugoю шириною 0,2 м і довжиною 0,7 м в південно-східному краї підвищеної частини кострища біля кістяка собаки і частково над ним. Решта бляшок лежала в ос-

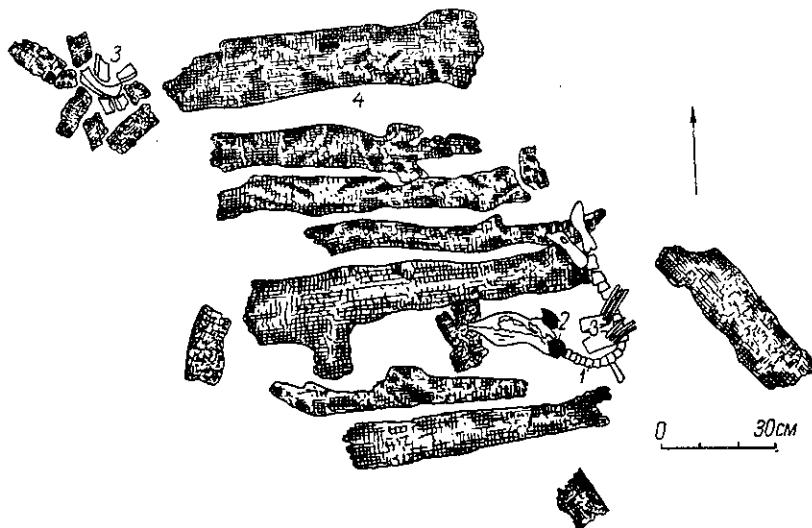

Рис. 12. Курган 16. План нижнього горизонту кострища.

1 — кістяк собаки; 2 — бронзові бляшки; 3 — фрагменти кераміки; 4 — скляна намистина.

новному поодинці на значній відстані одна від одної, ніби описуючи лінію радіусом близько 1,5 м.

У західній частині кострища знайдено бронзову квадратну бляшку з діагональною проріззю та рослинним орнаментом по кутах, яка безперечно походить від сумки (42; табл. IV, 1). Тут же поблизу виявлено залізне кресало (63; табл. V, 8), а трохи далі — камінчик до нього, які, можливо, знаходились у сумці. До цього ж комплексу слід, очевидно, віднести рештки кістяного гребінця, знайдені, правда, на досить значній відстані — до 1,5 м (15).

Майже в центральній частині кострища у вибраній ямі та біля неї виявлено рештки залізного окуття сагайдака: дугоподібну рамку з вірізбленим зубцями краєм для скріплення дна з стінками та дві довгі планки (37, 62, 64; табл. V, 1, 2). До цього ж комплексу слід віднести залізний наконечник стріли, знайдений трохи далі на захід (35; табл. V, 3).

У самому південному кутку кострища знайдено три скляні намистини-пронизки (24, 31, 32), а трохи далі — уламки бронзового кільця з зав'язаними кінцями (33). У південно-східній частині кострища, частково по краю підвищеної його частини, знайдено у фрагментах розкиданий по значній площині невеликий глиняний горщик з хвилястим і лінійним орнаментом та з клеймом у вигляді трикутника (табл. VI, 1). Другий горщик такого ж приблизно розміру, але без орнаменту знайдений роздавленим у південно-західній частині кострища (табл. VI, 2). В ньому, мабуть, містились уже згадані перепалені кістки птаха (курки?).

Виявлено кілька речей, головним чином в уламках, призначення яких не встановлене, в тому числі чотири кістяних предмети (один цілий, решта в уламках) коромисловоподібної форми з поздовжньою про-

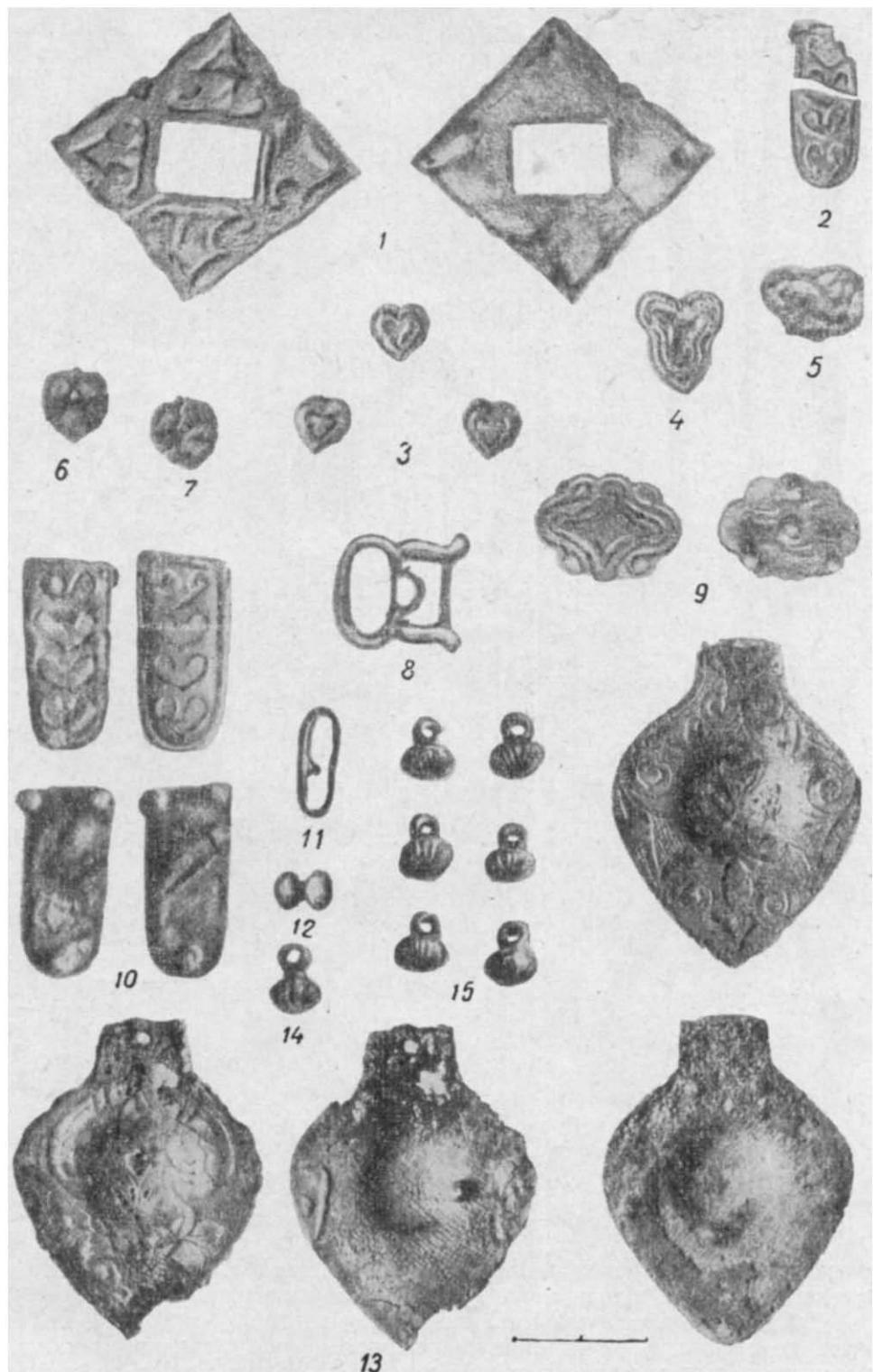

Табл. IV. Прикраси з поховань.

1—5, 9—13, 15 — курган 16; 6, 7 — курган 9; 8, 14 — курган 17.

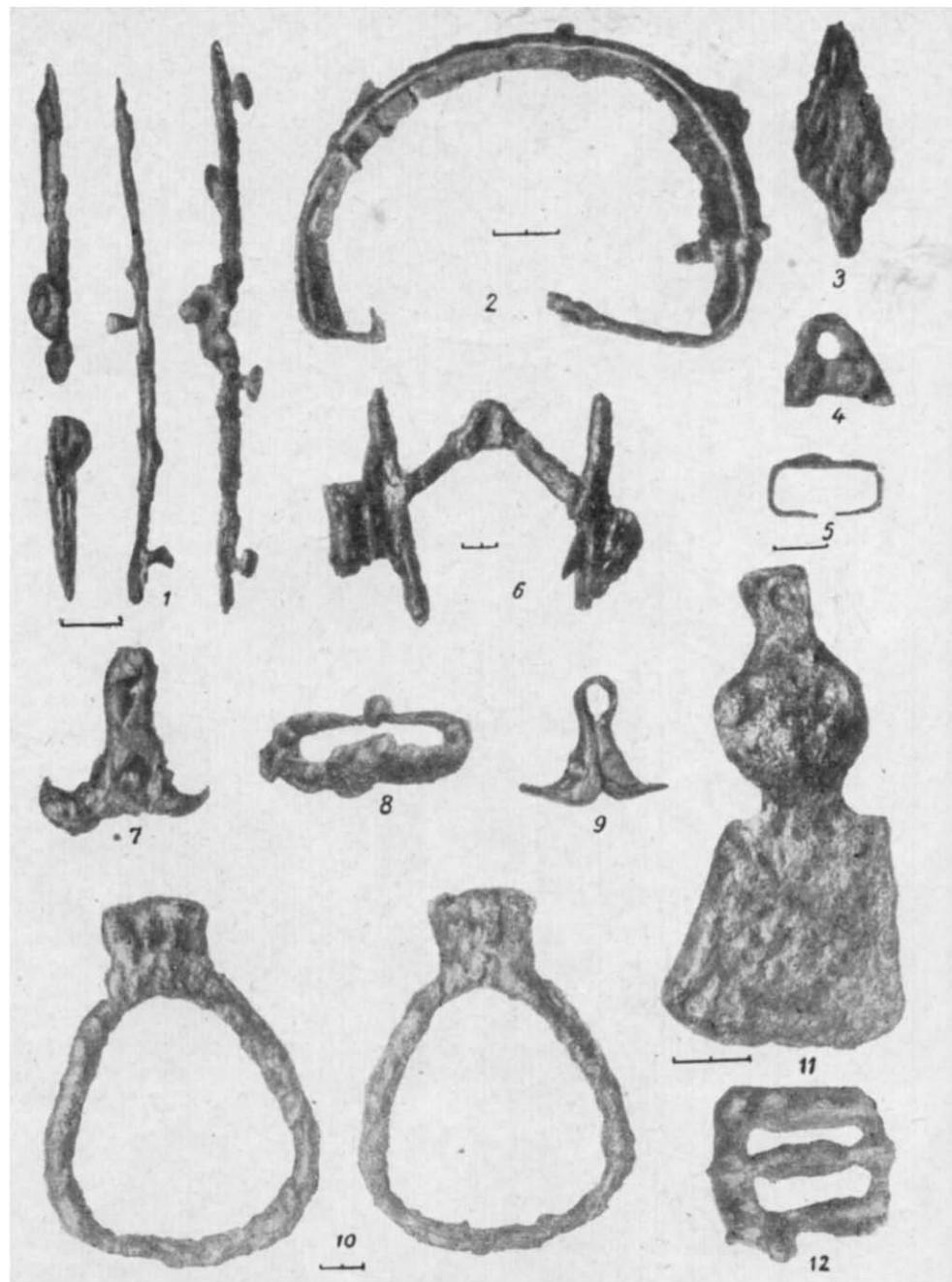

Табл. V. Речі з поховань.

1—4, 8 — курган 16; 5, 9 — курган 13; 6, 10—12 — курган 17; 7 — курган 9.

різзю у північній частині кострища (13, 14, 29; табл. III, 10), а також залишне вушко від відра (табл. V, 4), бронзову пластинку тощо.

Таким чином, основна маса знахідок у кургані, безперечно, належить до предметів чоловічої приналежності. Лише кілька намистин і, можливо, кільце у південно-східній частині кострища можна розглядати як речі жіночої приналежності.

Зіставляючи розміщення знахідок і перепалених кісток, можна приступити, що на кострищі спалено чоловіка, який лежав у південно-за-

хідній його частині, головою на захід. Можливо, тут спалено і жінку, яка лежала у південній частині кострища, де поряд із зазначеними речами жіночої приналежності знайдено уламки черепних кісток. Отже, якщо ми маємо тут також і рештки спалення жінки, то вона лежала

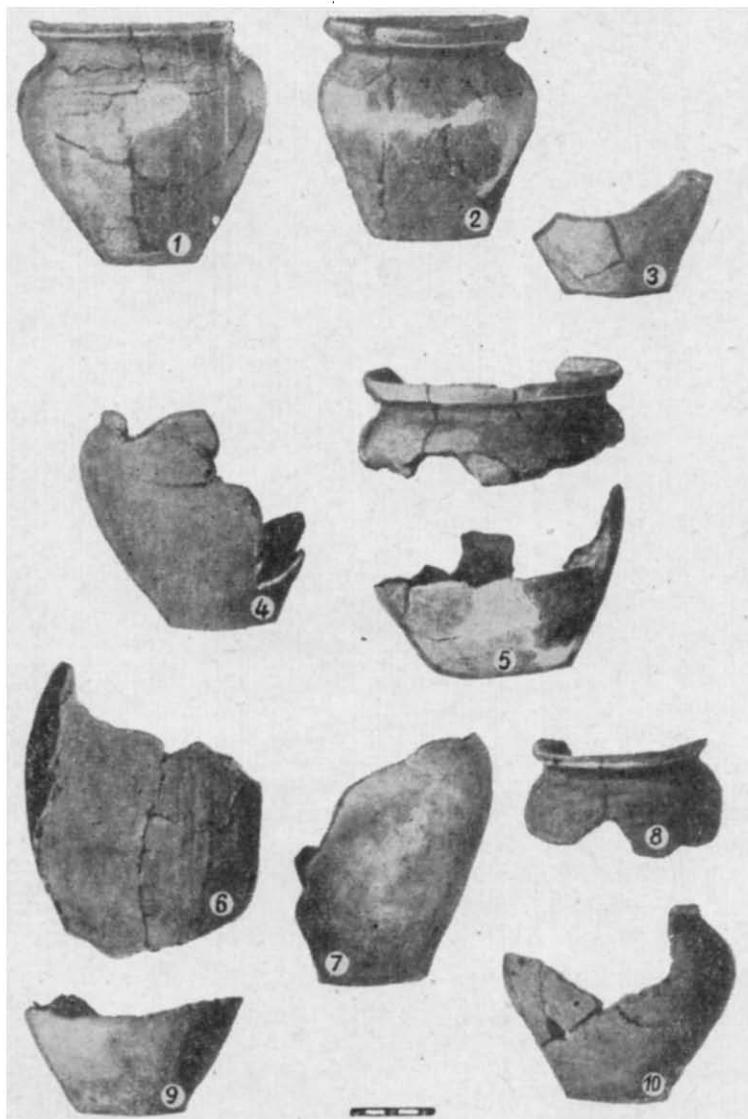

Табл. VI. Керамічні вироби з поховань.

1, 2 — курган 16; 3, 5, 9 — курган 17; 4, 10 — курган 10; 6—8 — курган 9.

на кострищі головою у напрямку, протилежному до чоловіка, або, найімовірніше, знаходилась у сидячому положенні.

У північно-східній частині кострища спалені жертвовні тварини — кінь, собака, свиня, бик, птахи (цілком або їх частини).

Курган 17 (розташований на садибі № 2, по вул. Дзержинського) висотою 2 м, діаметром по лінії схід—захід 14 м, по лінії північ — південь 13 м (рис. 13).

Курган не задернований, використовувався під город. Не розкопаним лишився північно-східний його сектор та самий край насипу через значну забудованість площи навколо кургана. Траншеєю шириною 1 м,

прокопаною з південної сторони кургана, виявлено замулений рів ширину близько 7 м і глибиною до 1,5 м. Рів починається на деякій відстані від поли кургана.

Насип кургана у значній мірі перекопаний різними ямами, головним чином пізніми впускними похованнями, яких тут виявлено 15. В не-

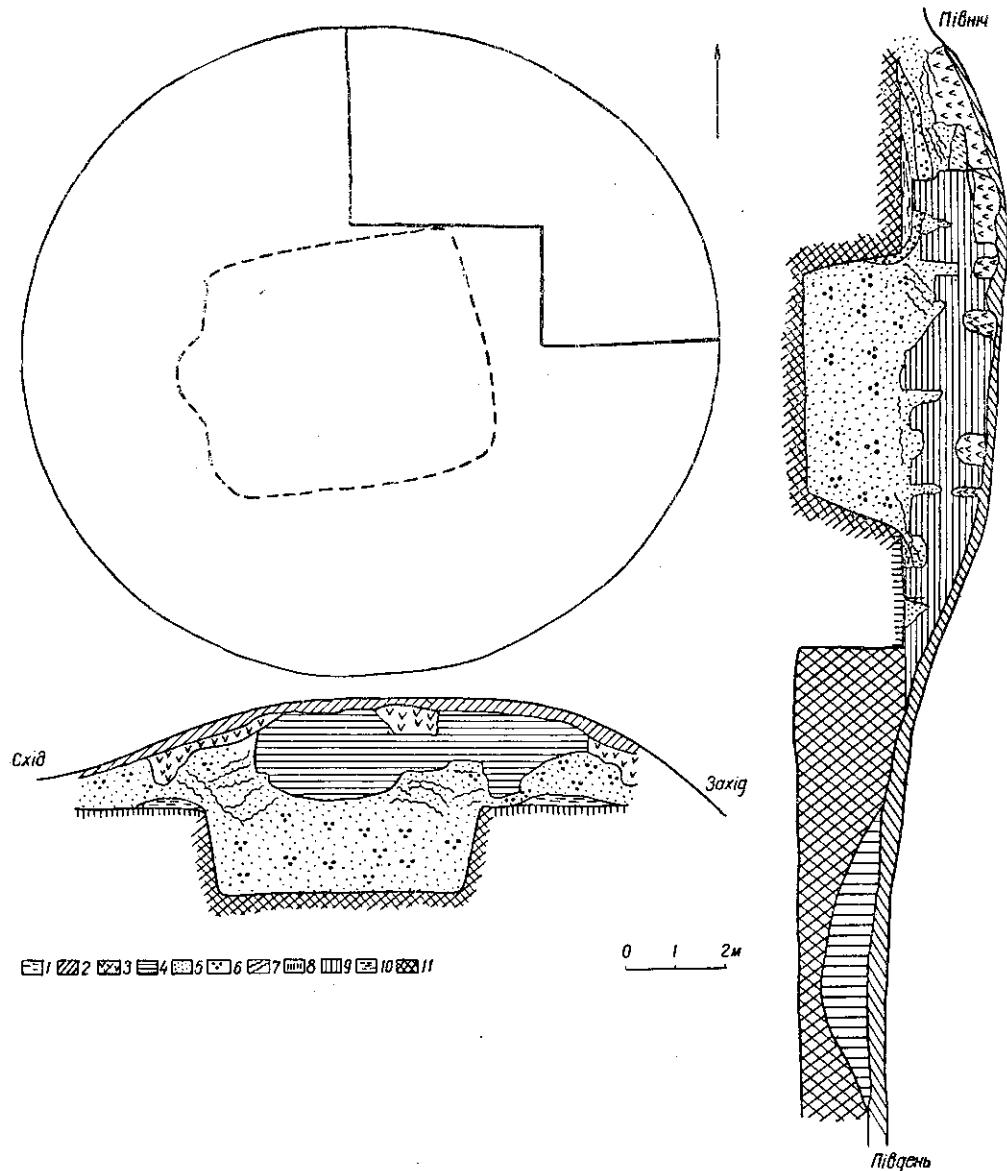

Рис. 13. Курган 17. План та розріз.

Умовні позначення: 1 — могильна яма; 2 — дерновий шар; 3 — покидкова яма; 4 — впускна могила; 5 — сірий пісок; 6 — червонувата глина; 7 — прожилки червонуватої глини; 8 — поховальний ґрунт; 9 — гумусований пісок; 10 — викид з могильної ями; 11 — материк.

порушенному стані збереглась незначна частина насипу, що становила ніби невеликі островки в різних місцях кургана. Ці рештки свідчать про те, що насип складався з сірувато-жовтого піску з домішкою червонуватої глини у вигляді окремих вкраплин, прожилок, невеличких прошарів або лінз.

У насипу виявлені деякі знахідки, зв'язані, безперечно, з давнім

похованням або ж, принаймні, відносяться до часу спорудження кургана і частково, очевидно, мають ритуальний характер.

Так, у південно-західному секторі на глибині 1,45 м виявлено скupчення попелу у вигляді невеличкого горбка овального плану, розміром $1,2 \times 0,5$ м. Попіл без усяких домішок вугілля. У північно-західному секторі приблизно на цьому ж рівні знайдено два уламки перегорілого

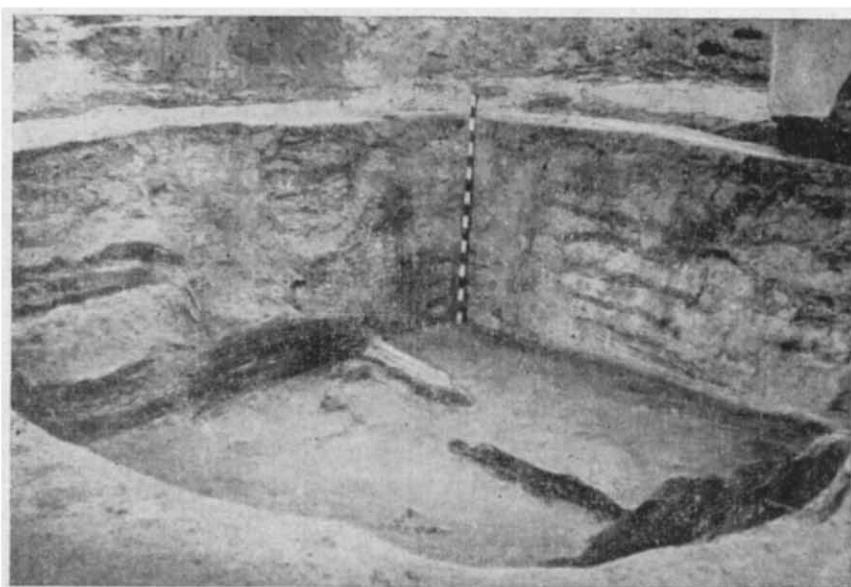

Рис. 14. Курган 17 Загальний вид могильної ями.

дерева, а трохи далі — нижню частину невеличкого горщика. Нарешті, в цьому ж секторі, але значно вище (на глибині 0,9 м). виявлено шиферне пряслице.

Під курганом виявлено велику могильну яму, яка з усіх боків була оточена насипним прошарком сіруватого піску, що являє собою верхній шар ґрунту, викинутий з ями. Заповнення ями подібне до насипу кургана — сіруватий пісок з домішкою червонуватої або коричневої глини.

Могильна яма займає всю середню частину кургана. Вона орієнтована майже за сторонами світу, прямокутна, хоч стіни її далеко не прямі і неоднакової довжини, а кути трохи закруглені. Стіни не прямовисні, а похилі, тому яма внизу менша ніж вгорі. Розміри ями внизу 5— $4,6 \times 3,8 - 3,15$ м. Глибина ями від рівня давнього горизонту — 1,7 м.

В ямі виявлені рештки дерев'яної споруди з великих деревин, складених зрубом (рис. 14).

Від південної стіни лишилась деревина товщиною до 0,25 м і довжиною 3,5 м, яка лежала на відстані 0,5 м від стіни ями. Поруч з цією деревиною лежав уламок деревини, очевидно, другого вінця зрубу товщиною 0,15 м і довжиною 1,3 м.

Від західної стіни збереглись рештки двох деревин. Одна товщиною 0,2 м і довжиною 3 м лежала на дні могильної ями, на відстані 0,3 м від материкової стіни. Кінець її лежав поверх деревини південної стіни зрубу, причому кінці схрещених деревин виступають на 0,3—0,45 м.

Від східної стіни цієї споруди збереглись рештки трьох-четирьох деревин довжиною до 2,8 м і товщиною 0,25 м. Остання деревина частково покривала кістки коней, що лежали за східною стіною зрубу і, отже, не лежала на своєму початковому місці, а впала сюди під час руйну-

вання зрубу. Зазначені деревини та їх уламки є рештками не менше трьох вінець східної стіни зрубу, яка стояла, очевидно, на місці першої деревини чи біля неї на відстані близько 1 м від східної стіни ями.

Найгірше збереглась північна стіна. Від неї лишились три уламки деревин довжиною від 0,8 до 1,7 м і товщиною до 0,25 м. Всі три уламки походять, очевидно, від різних вінець північної стіни зрубу.

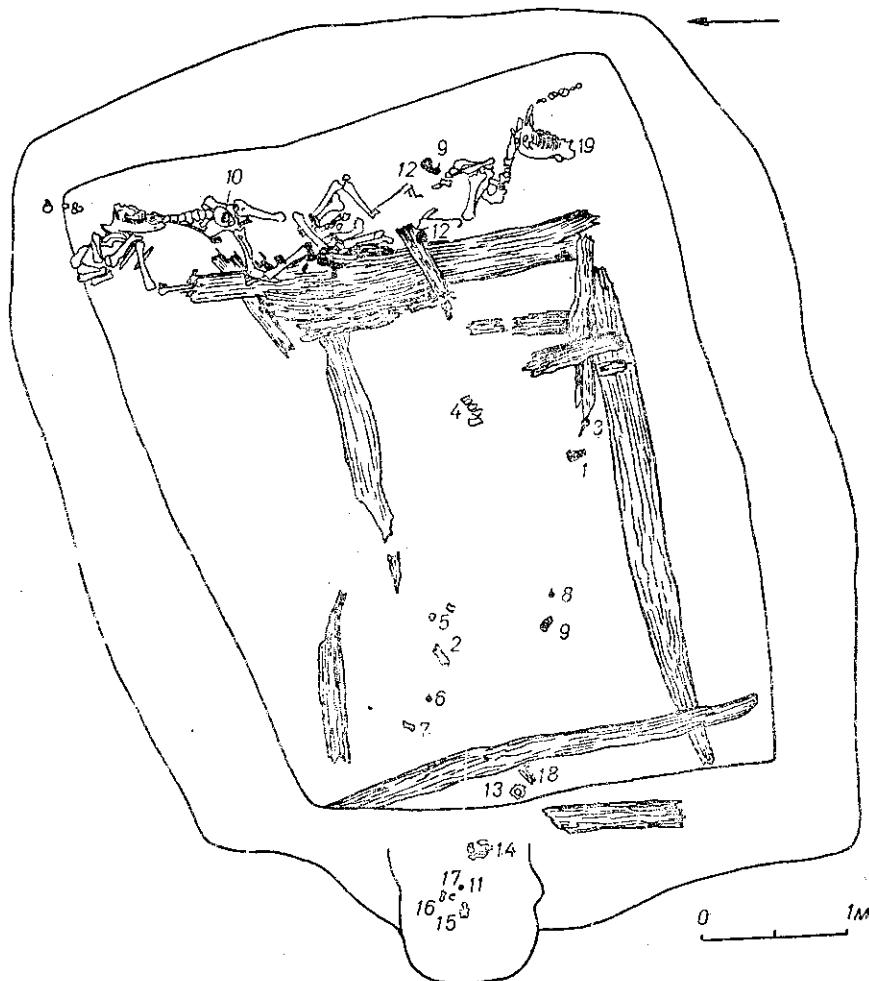

Рис. 15. Курган 17. План могильної ями.

Цифрові позначення: 1 — бойова сокира; 2 — фрагменти вінець горщика; 3 — залізний гачок; 4, 5, 13, 14 — фрагменти кераміки; 6, 8 — бронзові гудзики; 9 — залізна пряжка; 10 — бронзова пряжка; 11 — бронзова бляшка; 12 — залізні стремена; 15—18 — людські кістки; 19 — залізні вудила.

Таким чином, на підставі всіх наведених спостережень можна прийти до висновку, що в могильній ямі була дерев'яна споруда у вигляді зрубу довжиною по лінії схід — захід близько 3 м і ширину 2,5 м.

Висоту зрубу визначити важко. Але горизонтальні відбитки дерева майже на самому верху південної стіни свідчать, що зруб досягав самого верху ями.

Від перекриття ями майже нічого не збереглося. До нього, мабуть, слід віднести два невеличкіх уламки деревин довжиною 0,6 м і 0,2 м і товщиною 0,1—0,2 м, які лежали поверх деревин південної стіни зрубу впоперек, а також уламок деревини товщиною 0,15 м і довжиною 0,75 м, що лежав поверх деревин східної стіни зрубу впоперек.

Про характер цього перекриття судити важко. Можна лише твердити, що до його конструкції входили поперечні і поздовжні деревини, принаймні по одній. Отже, це міг бути накат з двох шарів деревин — поперечного і поздовжнього або двосхила покрівля з поздовжньою балкою посередині на взірець сволоку.

Поховання було пограбоване ще в давнину. Грабіжницький хід прокопано в західній полі кургана. Від поховання в зрубі майже нічого не лишилося. Від кістяка знайдено лише кілька кісток, головним чином в грабіжницькій ямі або біля неї (15—18). Речей в зрубі виявлено дуже мало. Біля південної стінки лежала невеличка залізна двобічна бойова сокира з широким трапецієвидним лезом і коротким долотоподібним обушком (1; табл. V, 11); біля останнього залізний пробій з рештками дерева на кінці (3).

Це, очевидно, все, що залишилось непорушним з інвентаря поховання. Решта знахідок розкидана здебільшого в західній частині могили і, очевидно, була загублена грабіжниками. Тут були два бронзових гудзики (6, 8), що лежали на відстані до 1,5 м один від одного, та шматочок товстої шкіри (?) з двома набитими срібними бляшками (7). Одна така ж бляшка виявлена у грабіжницькій ямі (11). Знайдено також чимало фрагментів кераміки, що містилися в різних місцях зрубу (2, 4, 5) і частково в грабіжницькій ямі, в тому числі денце (13, 15). Більшість з цих фрагментів належить одному горщику (табл. VI, 5), а кілька з них становлять нижню частину другого горщика (табл. VI, 9).

Наявний інвентар при всій його нечисленності свідчить про чоловіче поховання в зрубі. Похований лежав, очевидно, голововою на захід. В ногах стояв горщик, а біля правої ноги лежала бойова сокира.

Дуже цікавою виявилася східна частина могильної ями за східною стінкою зрубу. Тут містились кістяки двох коней і людини, що займали всю площину між східними стінами могильної ями і зрубу.

Кістяки коней лежали вздовж східної стіни могильної ями в один ряд — один з півночі, другий з півдня, головами в протилежні боки.

Кістяк коня, що знаходився з півдня, зберігся погано. Він лежав на лівому боці, голововою на південь, шия вигнута донизу, але морда направлена прямо вперед, ноги зігнути і підтягнуті під живіт. Кінь був загнузданий та осідланий, в пашці знайдені залізні вудила з писаліями (19; табл. V, 6). По боках тулуба — два залізних стремена, а на одному з них залізна пряжка від підпруги (9, 12; табл. V, 10, 12).

Кістяк другого коня, що знаходився з півночі, зберігся трохи краще. Він лежав на правому боці, голововою на північ. Череп, від якого збереглись лише верхня та нижня щелепи, знаходився поверх кісток лопаток і звернений мордою на південь, тому голова коня була, очевидно, відкинута назад. Передні ноги зігнуті в колінах, підгорнуті до живота, задні випростані.

На відміну від першого, другий кінь був без збрії. Ніяких знахідок при ньому не виявлено, якщо не рахувати невеликої бронзової ліровидної пряжки, знайденої між кістками таза коня, яка, безперечно, до нього не має відношення, а належить, як з'ясувалось, до чоловічого кістяка, виявленого під кістяком коня (10; табл. IV, 8).

Уже під час розчистки було помічено, що серед кісток коня є, безперечно, такі, що йому не належать. Після того як кістяк коня був повністю розібраний, з'ясувалося, що безпосередньо під ним лежав кістяк людини, який дуже погано зберігся. Від нього лишилось небагато кісток; майже всі, особливо черепні, потрощені, але положення їх цілком відповідає анатомічному порядку. Кістяк лежав на спині, голововою на південь, можливо, з деяким відхиленням на захід.

Всі дані розкопок не залишають сумніву щодо одночасності поховання коней і людини, яких і треба розглядати як єдиний комплекс.

* * *

Спробуємо підвести деякі підсумки дослідження могильника, включаючи розкопки попередніх років. Хоч курганів у могильнику розкопано небагато — лише 18 (7 у 1908 р. та 11 у 1952 р.), проте здобуто значний матеріал і зроблено важливі спостереження.

Перш за все про спорудження курганів. Курган — це насамперед земляний насип. Для його спорудження копали замкнутий в кільце рів, ґрунт якого викидали у внутрішній бік, утворюючи відповідного розміру насип.

Спосіб спорудження великих курганів більш складний. При ширині рову близько 4—6 м і радіусі кургана 6—8 м (наприклад, курган 15 та ін.) насип неможливо було спорудити, просто викидаючи ґрунт з рову. Його треба було переносити. Це стосується і найнижчого шару насипу, розташованого по краю підошви,— сіруватого піску, що походить з верхнього шару навколошнього рову.

При спорудженні кургана шляхом переноски викопаної з рову землі можна було б чекати, що насип буде складатись з хаотичного нагромадження різних лінз і масивів різної роду матеріалу. Але спостереження за розрізом великих насипів дали змогу переконатись у певній послідовності їх нашарувань.

Це дає можливість уявити процес спорудження великих курганів. Після спалення костра площа, яку обрано для поховання, обкопувалась ровом, верхній прошарок ґрунту насипався рівномірно по краю, оточуючи обрану площу валоподібним насипом з пологим схилом до середини. Потім, в міру поглиблення рову, ґрунт переносили далі до центра, нарощуючи, разом з тим, курган у висоту.

Здавалося б, що зводити насип зручніше і простіше не з краю до центра, а, навпаки, насипаючи в центрі ґрунт купою, який сам собою набере наближено куполоподібну форму. Можливо, тут певну роль відігравали міркування ритуального характеру, оскільки сам курган і його спорудження становить складовий елемент поховального обряду і виконує певну ідейну функцію. На ритуальний характер цього валоподібного насипу вказує аналогічний факт, виявлений у слов'янському могильнику IX ст. біля с. Нушфалеу в Румунії, де під насипами «окружність курганів окреслена особливою землею жовтого кольору, змішаною з піском та щебенем»¹⁰.

Наведена аналогія, хоч і віддалена територіально, а можливо і хронологічно, дає підставу припускати, що валоподібні насипи, які засвідчені в Чернігівському могильнику, виконували ідейну функцію, споріднену, очевидно, кільцевій огорожі¹¹, дерев'яним стовпчикам або кільцевим рівчакам, широко відомим у древньоруських курганах, і відтворювали фігуру кола як певну символіку сонячного культу, вираженого в деяких інших елементах поховального обряду і ритуалу.

З 18 розкопаних в могильнику курганів лише 14 виявились з похованнями: три трупопокладення і 11 трупоспалень.

В усіх випадках трупоспалення відбувалось на місці, на рівні давньої поверхні. В деяких випадках кострище залишалось непорушеним (кургани 7, 13), в інших його згрібали докути (курган 9). В деяких випадках (курган II з розкопок 1908 р. та кургани 13 і 15 з розкопок 1952 р.) в кострищі, очевидно, після того, як воно погасло і трохи охололо, вигрібали яму, в яку вміщували горщик з перепаленими кістками, зібраними тут же на кострищі.

¹⁰ Maria Comsa, *Săpăturile de la Nusfală Materale si Cercetari archeologica*, vol. VII, 1961, стор. 529.

¹¹ На це вказують недавно досліджені кургани біля с. Тризново, де виявлені валоподібні насипи в поєднанні з кільцевими ровиками (С. А. Ізюмова, Кургани у д. Гризнево, СА, № 2, 1961, стор. 252—258).

Значний інтерес євляють дані про будову похованого кострища, що їх одержано у процесі розкопок великих курганів могильника на старому кладовищі в «Берізках». В цьому відношенні з наших розкопок заслуговують на увагу кострища трьох великих курганів (13, 15 і 16) і одного кургана з розкопок Д. Я. Самоквасова (II).

В кострицах усіх перелічених нами курганів збереглись значні рештки обгорілого дерева, що, безперечно, становлять залишки дерев'яних споруд, в яких відбувалось трупоспалення. Хоча ці залишки далеко не достатні для повного відтворення цих споруд, деякі спроби або припущення в цьому напрямі можна зробити.

У костриці кургана II деякими учасниками розкопок 1908 р. (П. С. Уварова) серед попелу та перегорілого хворосту помічено рештки схрещених деревин товщиною 7 см, які лежали на відстані 3,5 м за сторонами світу відповідно до кутів чотирикутника¹². На цій підставі Б. А. Рибаков цілком правомірно припускає, що поховане кострище «своїми розмірами і квадратною формою було дуже близьким до зрубних гробниць того ж часу»¹³.

Кострища курганів 13, 15 і 16 були іншої будови. Основою кострища тут був поміст з деревин товщиною 0,1—0,25 м, укладених цільно і спрямованих в довжину в напрямку схід — захід. У двох випадках виявлені також деревини або їх уламки, що лежали в поперечному до помосту напрямку за межами або з торцевих країв його, але поверх решток трупоспалення. Причому з'ясувалось, що ці деревини потрапили сюди або після того, як кострище прогоріло, або коли воно уже догоряло. Таким чином, зазначені деревини не належали до помосту, а євляли собою рештки інших конструктивних елементів похованої споруди.

За даними кургана 15, більшість уламків деревин розміщувалась у напрямку на північний схід, південний схід та південний захід від кутів помосту. Це наводить на думку, що поперечні деревини зв'язані з кутами помосту і становлять разом з ним єдину споруду. Цю споруду можна уявити у вигляді помосту з чотирма стовпами по кутах, скріпленими зверху жердинами, що нагадувало в якісь мірі каркас будинку (рис. 16). Всередині цієї споруди на помості і відбувалось спалення трупів. Причому матеріал для спалення могли укладати як на помості, підстилаючи трупи, так і поверх них. У процесі спалення споруда руйнувалась, кутові стовпи і жердини, що їх скріплювали, розпадалися в різні боки, більш дрібні уламки далеко відкидалися вогнем і все кострище широко розсилалося, займаючи значну площину.

Наведена будова кострища або похованої споруди дає підстави припустити, що «крада», на якій відбувалось трупоспалення на Русі, взагалі євляла собою не просте вогнище, а певну споруду, хоч і не завжди однакову. Вона знаходилась у певній відповідності з іншими обрядовими елементами.

В результаті вивчення перепалених кісток з чотирьох курганів, розкопаних у 1952 р. (кістки двох курганів не вивчались), було визначено такий склад спалених тварин.

№ кургана	Кінь	Бик	Свіння	Собака	Птахи	Інші
7	+	—	—	—	курка	—
9	+	—	—	—	курка	заєць, куница
13	+	—	—	+	—	—
16	+	+	+	+	+	—

¹² Д. Я. Самоквасов, Раскопки Северянских курганов, стор. 8—9.

¹³ Б. А. Рыбаков, вказ. праця, стор. 23.

Наведені дані загалом узгоджуються і з відомостями писемних джерел, зокрема з такими найбільш докладними, як свідчення Ібн-Фадлана, і з матеріалами археологічних досліджень інших могильників.

Однак необхідно зробити кілька зауважень. Насамперед, слід звернути увагу на те, що кістки коня зустрічаються в усіх курганах (вони були в кургані 15 з наших розкопок, а також в кургані II з розкопок

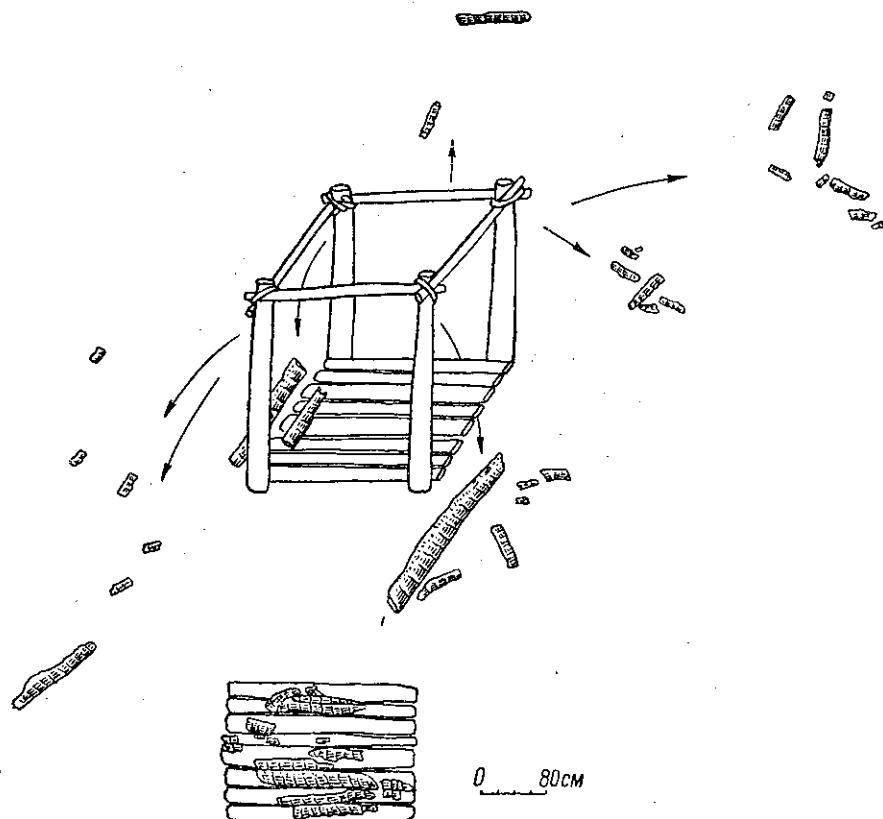

Рис. 16. Реконструкція похованальної споруди (курган 15).

Д. Я. Самоквасова) при різних похованнях, в тому числі і при похованні жінки (курган 7). Можливо, що кінь тут не завжди виконує однакову функцію. В одних випадках він виступає як жертвовна тварина (курган 7), а в інших — як соціальний атрибут.

Собака в числі жертвових тварин також добре відома. Слід лише підкреслити, що в одному випадку (курган 16) собака представлена цілим кістяком, покладеним поверх костища, коли воно уже доторяло. Такий же факт зафікований і в розкопках Шестовицького могильника¹⁴.

Цікаво відзначити, що як жертвовні виступають і дики тварини.

Всі три кургани з трупопокладенням чоловічі. Два з них (розкопки 1908 р.), як уже відзначалось, були в простих грунтових могильних ямах: одне — без інвентаря, друге — з незначним інвентарем.

На особливу увагу заслуговує третє поховання (курган 17), де виявлено складне дружинне поховання — дружинник в зрубі, за його межами два коня і під одним з них ще людина.

¹⁴ Д. І. Бліфельд, Дослідження в с. Шестовиці, АП, т. III, К., 1952, стор. 128.

Співвідношення кістяків і вся ситуація в цілому не залишає сумніву, що це останнє поховання не є самостійним, а зв'язане з основним похованням в зрубі.

В якій мірі це поховання нагадує парне трупопокладення з кінем, яке становить певний тип добре відомих в Середньому Подніпров'ї дружинних поховань у зрубі (IV група за нашою класифікацією)¹⁵. Правда, серед зрубних поховань не тільки в Подніпров'ї, а й взагалі на території древньої Русі поховання з двома конями не відомі. Такі поховання зустрічаються в Скандинавії, наприклад в могильнику в Бірках, але розміщення коней там інше.

Головна відмінність цього дружинного поховання полягає в характері супроводжуючого поховання. В парних трупопокладеннях з кінем воїна супроводжує жінка, яка звичайно лежить поруч з ним. В даному разі кістяк супроводжуючого поховання, зважаючи на ліро-видну пряжку, виявлену при ньому, належав не жінці, а чоловіку. Отже, тут виступає не жінка-рабиня, а щось зовсім інше. Це підкреслюється і самим місцезнаходженням кістяка. Він лежав не поруч з дружинником, а відокремлено від нього, навіть за стіною дерев'яної гробниці, разом з кіньми, можливо навіть в положенні вершника на одному з них.

Таким чином, поховання в кургані 17 належить, безперечно, до добре відомих в Середньому Подніпров'ї, зокрема на Чернігівщині, дружинних поховань в зрубах, але становить якусь окрему різновидність, яка не укладається в згадану вище класифікацію цього типу пам'яток.

Речовий матеріал, здобутий розкопками могильника на старому кладовищі в «Берізках», порівняно невеликий і, в основному, типовий для древньоруських могильників IX—X ст. В деяких похованнях його дуже мало і до того ж він поганої збереженості, особливо в курганах, розкопаних Д. Я. Самоквасовим.

Докладний перелік речового матеріалу подано вище в комплексах по кожному похованню окремо. Тут обмежимось лише стислою характеристикою основних категорій речей та викладом деяких спостережень щодо цього.

Почнемо з огляду речей чоловічої принадлежності, які становлять більшість. Майже в половині з досліджених курганів з похованнями виявлено озброєння. Лише в одному випадку в дружинному похованні в зрубі (курган 17, пограбований) озброєння представлено боєвою сокирою (табл. V, 11), яка належить до типу сокир з долотовидним обушком, але відрізняється невеликими розмірами (довжина 9 см, ширина трапецієвидного леза 4, 5 см) і дуже скороченим обушком, що, можливо, вказує на деградацію цього типу сокир.

Решта (четири поховання) визначається лише озброєнням лучника, до якого належить лук, стріли, сагайдак. Залізні наконечники стріл виявлені в невеликій кількості. Вони належать, крім одного, до черенкових стріл з широким пером, звичайних для древньоруських курганів. Один наконечник (курган V з розкопок 1908 р.) втулчастий¹⁶, його скоріше можна вважати сулицею.

Оскільки стріла сама по собі без лука ще не є зброєю, можна вважати, що в усіх тих похованнях, до інвентаря яких входять залізні наконечники стріл, були також і луки, які дуже рідко зберігаються. Рештки лука у вигляді уламків кістяних обкладок виявлено в кургані 15 (розкопки 1952 р.). Це був складний лук, конструкція якого добре

¹⁵ Д. И. Блифельд, К исторической оценке дружинных погребений в срубных гробницах Среднего Поднепровья IX—Х вв., СА, XX, 1954, стор. 154.

¹⁶ Д. Я. Самоквасов, Раскопки Северянских курганов, стор. 24, рис. 1.

відома¹⁷. Аналогічні рештки лука знайдені в Шестовицькому могильнику і на деяких інших пам'ятках, але взагалі вони зустрічаються звичайно рідко.

Досить рідкою є також знахідка решток сагайдака, які виявлено в кургані 16 (табл. V, 2). Аналогічні знахідки походять з Чорної Могили¹⁸, Шестовицьких¹⁹ та деяких інших курганів, а також з пам'яток

за межами древньої Русі, зокрема Угорщини. За даними цих решток, сагайдак можна уявити у вигляді напівциліндричного короба з луба.

Д. Я. Самоквасов в публікації розкопок згадує «списи» в кургані II, а в одному з курганів з трупопокладенням — невизначену залізну річ (спис або кинджал), але нічого певного про це сказати не можемо. Взагалі треба відзначити, що досліджені кургани на старому кладовищі в «Берізках» на зброю не багаті.

З речей чоловічої принадлежності порівняно частою знахідкою є рештки сумок, які представлені різними видами бронзових бляшок, що прикрашали верхню кришку. Вони знайдені в трьох курганах — двох з

Рис. 17. Реконструкція сумки (курган 15).

розкопок 1952 р. (15, 16) і одному — з розкопок 1908 р. (II)²⁰.

Найбільш пишним було оздоблення сумки з кургана 15, яке складалося з ромбовидної, чотирьох хрестовидних і 12 дрібних бляшок та наконечника ремінчика. Схема розміщення бляшок на кришці і вигляд сумки подані на рис. 17. Оздоблення сумки з кургана 16 було значно простішим і складалось лише з ромбовидної бляшки та наконечника ремінчика (табл. IV, 1). Від оздоблення сумки з кургана із розкопок 1908 р. збереглись дуже незначні рештки; судячи з них, оздоблення цієї сумки було таким же, як у сумки з кургана 15.

Всі ці бляшки мають численні аналогії в древньоруських курганних комплексах IX—Х ст., зокрема в Середньому Придніпров'ї, а також за межами древньої Русі.

Слід відзначити, що обидві ромбовидні бляшки з курганів 15 і 16 тотожні. Третя подібна бляшка виявлена нами у 1949 р. в одному з курганів біля с. Н. Білоуза за 10 км на північ від Чернігова²¹. Всі три бляшки зроблені, безперечно, одним майстром.

Значний інтерес становить комплект бронзових поясних бляшок (курган 16), до складу якого входять понад 60 бляшок (табл. IV), в основному двох видів: переважно овальної форми з срібною інкрустацією і мідною вставкою в центрі та серцевидної форми з кулястою порожниною в центрі. Комплекти з бляшок таких типів знайдені в різ-

¹⁷ А. Ф. Медведев, Оружие Новгорода Великого, МИА, № 65, М., 1959, стор. 138—145.

¹⁸ Д. Я. Самоквасов, Могильные древности северянской Черниговщины, стор. 24, рис. 32.

¹⁹ Фонди ІА АН УРСР та Чернігівського історичного музею.

²⁰ Д. Я. Самоквасов, Раскопки Северянских курганов, табл. 4, 7—14.

²¹ Д. І. Бліфельд, Деснянська археологічна експедиція 1949 р., АП, т. V, К., 1955, табл. II, 4

них могильниках Чернігівщини (Шестовиця²², Табаївка²³ і Седнів²⁴). За межами Чернігівщини такі комплекти майже не зустрічаються. Можна вказати лише на один комплект з близьких за типом бляшок із Гнездівського могильника, але і ті мають свої особливості²⁵. Слід підкреслити той факт, що окрім типи бляшок, які входять в зазначені комплекти з курганів Чернігівщини, не тільки подібні, а й цілком тотожні і, безперечно, виготовлені одним майстром.

Речей жіночої принадлежності знайдено дуже мало. Це здебільшого прикраси, в основному намистини та дротяні кільця з зав'язаними кінцями. В більшості випадків ці прикраси знайдені в курганах разом з речами чоловічої принадлежності, що вказує на парні поховання (кургани 15, 16 з розкопок 1952 р. та II з розкопок 1908 р.). Лише поховання з кургана 7 із розкопок 1952 р. відрізняється виключно жіночими прикрасами, його без сумніву можна вважати жіночим. Серед прикрас виділяються досить коштовні: кругла срібна підвіска з філігранню (табл. I, 7) та золоте кільце з зав'язаними кінцями (табл. I, 14).

У речовому матеріалі, здобутому розкопками, не виявлено якихось специфічних датуючих речей. За всіма ознаками обряду та інвентарем могильник на старому кладовищі в «Берізках» можна віднести до Х ст.

Наявність в могильнику багатьох дружинних поховань дає підставу вважати, що він залишений населенням великої боярської вотчини на околиці Чернігова, укріплений двір якої височів десь поблизу на крутых схилах р. Стрижня²⁶.

Д. И. БЛИФЕЛЬД

ДРЕВНЕРУССКИЙ МОГИЛЬНИК В ЧЕРНИГОВЕ

Резюме

Могильник в «Березках» расположен на северной окраине Чернигова, на левом берегу р. Стрижня. В древности этот могильник был, очевидно, больших размеров. Еще в 1908 г. Д. Я. Самоквасов насчитывал здесь несколько десятков курганов, в том числе пять больших. Семь курганов этого могильника были им тогда же раскопаны в присутствии участников XIV Археологического съезда.

В 1952 г. сохранившиеся остатки могильника были исследованы автором. Раскопано 11 курганов. Из 18 раскопанных курганов 14 содержат захоронения, в том числе 11 с трупосожжением и 3 с трупоположением.

Все трупосожжения совершены на месте. В некоторых случаях прослежены очень интересные остатки конструкции погребального кострища. В одном случае это была, видимо, прямоугольная домовина (курган II, 1908). В трех курганах раскопок 1962 г. обнаружены остатки помостов из бревен, составивших основание кострища, а также бревна, относящиеся к каким-то другим конструктивным элементам погребального сооружения. Во всех этих курганах сожжены богатые

²² Фонди ІА АН УРСР та Чернігівського історичного музею.

²³ Д. І. Бліфельд, Деснянська археологічна експедиція 1949 р., АП, т. V, табл. II, 2, 6, 8, 9.

²⁴ Розкопки Брандебурга.

²⁵ Д. А. Авдусин, Отчет о раскопках Гнездовских курганов, Материалы по изучению Смоленской области, вып. 2, Смоленск, 1957, стор. 151, рис. 17.

²⁶ Б. А. Рыбаков, вказ. праця, стор. 51.

дружинники с конем и возможно женщиной. В одном случае на костер была положена собака.

Из трех курганов с трупоположением один, раскопанный в 1952 г., содержал дружинное погребение в срубе. Погребение было ограблено, но тем не менее оказалось исключительно интересным, неизвестного еще у нас типа. В могильной яме за восточной стеной сруба лежали два коня, обращенные головами в разные стороны, один из которых был оседланный и взнузданный. Под остовом другого, неоседланного коня обнаружены остатки раздавленного скелета человека, при котором найдена лировидная пряжка. Все скелеты одновременны.

В результате раскопок собран довольно значительный и разнообразный вещественный материал. Оружие представлено костяными обкладками лука, стрелами и колчаном, а также боевым топором. Хорошо представлена конская сбруя, к которой, по-видимому, относится значительный комплект бронзовых бляшек (табл. IV, 9, 10, 13), характерный для Черниговщины, видимо, местного ювелирного производства и костяные пластинки (табл. III). Найдены предметы женской принадлежности, из которых следует отметить серебряную подвеску с филигранью и золотое колечко (табл. I, 7, 14).

Раскопанные курганы датируются X в.